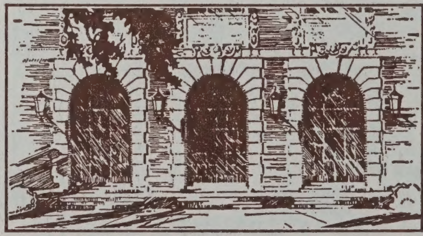

А. КАЩЕНКО

З ДНІПРА НА ДУНАЙ

ОПОВІДАННЯ

ДЛЯ ЮНАЦТВА З ЧАСІВ СКАСУВАННЯ

ЗАПОРОЖСЬКОЇ СІЧІ

АНДРІЙ КАЩЕНКО

З ДНІПРА НА ДУНАЙ

ОПОВІДАННЯ ДЛЯ ЮНАЦТВА З ЧАСІВ
СКАСУВАННЯ ЗАПОРОЖСЬКОЇ СІЧІ

ВИДАВНИЦТВО Р. ГЕРРОЗЕ
ҐРЕФЕНГАЙНІХЕН

Число замовлення
110

1944

Друкарня А. Гайне, Ґрефенгайніхен

I.

У козаків-запорожців був дуже гарний звичай, щоб біля всякого статечного козака, не кажучи вже про військову старшину, був один, або й більше, хлопців-недоліток. Ті хлопці в давні часи звалися „джурами“, а пізніше — „молодиками“. Джура доглядав коня та зброю свого названого батька-запорожця, ходив разом з ним у походи й навіть у бойовищах ставав йому в пригоді, набиваючи рушницю, викрешуючи вогню на люльку та приносячи пити.

Таким хлопцям, джурам чи молодикам, доводилось, під час свого юнацького життя, зазнати багато всяких пригод та небезпеки й через те, доходячи парубочих літ, вони набували собі великого хисту й ставали найзавзятішими козаками.

Знаючи такий січовий звичай, запорожський козак Петро Рогоза, почувши, що його батько й мати на Україні померли, а брати: Демко, Гнат та Василь, лишилися без притулку, привіз усіх їх на запорожську Січ, не вважаючи на те, що Гнатові минав тільки тринадцятий рік, а Василеві всього десятий. Він зважив, що меншого брата, Василя, найкраще віддати, поки підросте, на послуги кухарям до січових кабиць; середнього — Гната, щоб придбав доброго військового хисту, — він хотів оддати за молодика до полковника Порохні; що ж до старшого — бурсака Демка, так того він прямо приписав до Платнирівського куріня козаком, бо йому вже пішов двадцятий рік.

Під той час, саме у 1772 році, запорожське військо лагодилося до походу, щоб разом з російським військом воювати турків, і через те до військового виховання молодих хлопців траплялась добра нагода.

Одного дня, не відаючи нічого про думку старшого брата, середній Рогоза, Гнат, порався біля його коня, аж тут до стайні прибіг якийсь молодик і загадав Гнатові раптом бігти до паланки. Хлопець знав уже, що паланкою в Січі звався будинок, де жив кошовий з старшиною та чинилися всякі роспорядки й правився суд. Зляканий побіг він повз січові курінi[1]) на майдан, і, проминувши церкву, побачив, що біля паланки стояв його брат Петро, а на ґанку паланки, в холодочку, сидів гладкий, сивоусий та чубатий запорожець, держучи щось у руці.

[1]) Курінями в Січі звалися великі хати, що в них жили запорожці.

Наблизившись до ґанку, Гнат лапнув себе за голову, щоб зняти шапку, але намацав на голові тілько самого чуба, бо, поспішаючись до паланки, забув надіти шапку.

— Не боїшся, хлопче, йти зо мною бусурменів воювати? — вдався до Гната, трохи посміхаючись, сивоусий козак, полковник Порохня.

З радісної несподіванки хлопець аж рота розз'явив. Ще за дитячих літ, у батьковій хаті, він чув про козацькі походи та про великі бойовища, що були колись на Україні. Лицарські вчинки козацьких ватажків вабили його тією славою, як зачароване марево, і навіть під час міцного дитячого сну Гнат не один раз бачив себе козаком, на коні серед безкрайого степу, в погоні за хижими татарами. Через те, почувши тепер про поход з військом, Гнат прямо не стямився від щастя й палахнув войовничим запалом.

— Воювати татарів?!... — скрикнув він у відповідь. — Та я сам один усю ту погань звоюю, аби мені шабля!

І, мабуть, щоб показати полковникові, який він дужий, хлопець підняв угору свій кулак.

Сиві, пишні полковникови брови підвелися угору, очі широко розплющилися, обличчя почервоніло з напруги, й з дужих його козацьких грудей вибухнув регіт, — такий голосний регіт, що його, мабуть, чути було аж у плавні[1]) за Підпільною[2]). На той регіт з паланки вийшов навіть сам кошовий війська запорожського Калнишевський.

— Ну, а як за татарів та оступиться турчин? Що ж тоді? — питав далі Порохня, ледви здолавши свій сміх.

— Накладу й турчинові! — сміло, завзято й упевнено відповів хлопець. — Та хоч би й інший ворог зачепив нас, так і той умився б юшкою!

Старий полковник знову засміявся й весело вдався до кошового:

— Чув, Петре, що каже хлопець? А ти все сумуєш, що наче б то зникає щире козацтво! Ні, брате, ще не вмерла Україна, поки родить таких соколят!

— Колиб же й було по твоєму слові! — одповів Калнишевський, сівши в холодочку.

— Ну, молодець! — казав далі полковник до Гната. — З тебе добрий козак буде. Візьму тебе за меншого джуру. Гнідко, що в моєму косяку, нехай буде твоїм конем, а ось на тобі й зброю.

---

[1]) Плавня — низьке місце по-над Дніпром, укрите лісом та очеретами.

[2]) Підпільня — протока від річки Дніпра. Над її кручами, саме де тепер село Покровське, Катеринославської губернії й повіту, була остання Січ війська запорожського.

По тій мові полковник простяг Гнатові те, що держав у руці, а саме: чингал та пистоль.

Не стямившись від щастя, хлопець ухопив зброю й почав її розглядати. Колодочка й пихви його чингалу були оздоблені дрібними блакітними камінцями, а держало в пистоля було цвяховане сріблом. Гнатові здавалося, що більш привабливої зброї він зроду не бачив і що кращої вже й зробити не можна.

Оглядівши збою з усіх боків, Гнат схаменувся, що ще не вся його мрія здійснилася, бо йому не дали ще шаблі.

— А шабля ж де? — спитав він.

— Ого! — знову засміявся Порохня. — Вже й шаблі схотів! До шаблі хлопче тобі ще довго ждати. Шаблю, щоб ти знав, треба заслужити. Як дійдеш літ та заробиш своїм хистом і завзяттям, щоб бути козаком, так тоді тобі й шаблю дамо.

Так почалося Гнатове життя на Запорожжі й незабаром, підперезаний шкуратяним чересом, з чингалом при боці та з пистолем біля сідла, запорожський молодик прощався вже з братами й, скочивши на свого Гнідка, поїхав слідом за полковником Порохнею, що повів переднє військо на війну.

Малий Василь, провожаючи брата, гірко плакав. Хоч йому було тільки десять років, однак він ще в батька ганяв верхи коней до річки й взагалі добре їздив на коні. Він плакав тепер не так за братом, як з образи, що його не взяли за молодика, а віддали до кухарів. Василь заздрив братові, що той гарцює на коні, а він мусить біля кабиць — терти пшоно, товкти сало та банити й шарувати всякий посуд.

— Не плач, малий! — умовляв Василя брат Петро. — Твоє від тебе не втече: ще накозакуєш на віку! Ще дізнаєшся, по чому ківш лиха!

Січ запорожська швидко зовсім спорожнилася. Полковник Колпак забрав частину січового товариства на байдаки та подався з ним Дніпром на Чорне море, а все інше військо повів на війну сам кошовий. З тим військом пішли й старші Василеві брати Петро й Демко.

Не чути стало на Січі жвавого гомону кількох тисяч товариства, зникли біля курінів музики, затихли й пісні молодецькі, що всякого вечора голосно розлягалися по-над Підпільною... Січ немов заснула, або вимерла й поміж курінями тинялися тільки немічні діди та ті, що не йшли з військом через якусь хворобу.

Сумно стало й біля січових кабиць. Більшість кухарів пішла з військом, а ті, що лишилися на Січі, не мали на кого варити страву.

Не маючи чого робити, Василь тинявся по січових окопах... Бо тож навкруг Січі були глибокі рівчаки, а по-над рівчаками високі, земляні вали, обплетені з обох боків лозою, щоб не обси-

палися. На північ від січового майдану була брама, а біля брами висока башта. Злізши одного разу на ту башту, хлопець розважився, бо звідтіля, як на долоні, було видно, на заході й на півдні, безкраї зелені плавні, що запорожці звали Великим Лугом; а по тих плавнях сріблом виблискував Дніпро з протоками — річками: Скарбною, Сисиною й Підпільною, що підбігали до самої Січі. Ті плавні з кучерявими вербами та блискучими, блакітними річками й озерами вабили хлопця до себе, й він почав вигадувати, якби переїхати за Підпільню.

Простуючи до річки, Василь вийшов за браму. Там був січовий базар, що звався „Шамбаш", але тепер і там було сумно, бо всі крамниці були замкнені. За те з базару Василь побачив біля Підпільної затоку, а в затоці невеликі човни.

— Візьму човна, та й поїду у плавню, — зразу рішив Василь.

Йому стало весело й він побіг з високої гори до затоки. То був січовий „Ківш", що в ньому, звичайно, стояли запорожські чайки, або байдаки й усякі рибальські човни. Тепер усі байдаки були в поході, лубів же та невеликих каючків у Ковші стояло чимало.

Василь жваво вскочив в один каючок, одв'язав його від верби й відіпхнув від берега. Весло було хлопцеві важкеньке, та він, взявши його під середину, спромігся закласти в уключину й почав гребти. Яке щастя! Човен посувався затокою далі від берега, туди, до Підпільної.

— Тепер я покажу їм, який я „малий"! — гадав, не тямлючи себе з радощів, Василь і все дужче працював веслом.

Він лагідно обминув кілька обідраних, негодящих байдаків, що доживали свій вік біля берега, й наблизився з затоки вже до річки; та як тільки потрапив на бистрю, — човен підхопило мов трісочку й понесло по-під берегом за водою.

Василь не стерявся й почав гребти дужче, але човен крутився, бився об верби, що росли у воді вздовш берега й таки плив за водою.

Через кілька хвилин хлопець зрозумів, що не вправиться з човном, і зважив, що краще притягтися до берега.

Улучивши хвилину, коли човник пробігав біля верби, Василь зачепивсь за неї веслом, але це вийшло на лихо: течія вирвала те весло йому з рук, і він зоставсь в човні, знесилений і безпорадний... Що далі, його несло повз берег все дужче, так що верби тільки шмигали в його перед очима. От уже й Січ зникла з очей, і тільки один золотий хрест від січової церкви, сяючи по-над деревами, показував де вона лишилася.

Хлопець засмутився й з одчаєм дивився, як його весло несло водою все далі від човна. На щастя Василеве, його пригоду по-

бачив старий запорожець Очерет, що рибальчив своїм каюком нижче Січі. Він догнав Василевого човна, причепив до свого й, піймавши весло, потяг обидва човни до берега.

— Куди ж оце ти, хлопче, розігнався? -- вдався дід до малого. — Чи не на Чорне море турків воювати?

— У плавню хотів переїхати... — відповів засмучений хлопець.

Розпитавши Василя, хто він, і, довідавшись, що хлопець нудьгує на Січі без братів, старий запорожець пожалував його й, привівши на Січ до свого куріня, подарував йому вудку й з того дня почав брати хлопця з собою на рибальство.

Старий, похилий дід і молодий хлопець мало не що-дня виходили вдосвіта до Підпільної, переїздили човном за річку й там під захистом верб ловили рибу, то з човна на водокрутнях, то з берега на тихій воді, а часом траплялося, що переходили плавнею на озера й там тягали раків.

Що далі, цікавий, жвавий хлопець ставав старому січовику все любішим, що ж до Василя, то він пришився до сивоусого діда, мов до рідного батька. З ранку до вечора вони разом сиділи над річкою, й під ті часи Василь чув від Очерета багато дуже цікавих оповідань про давні події на Запоріжжі й на Україні.

Так минуло літо, минула й осінь. Рибальчити було вже не так-то любо, тай біля січових кабиць тепер стало веселіше, бо до Січі почали прибувати з походу козаки, — хоч поки що тільки поранені й захлялі. Ті козаки купчилися біля кухарів, щоб підживитись після військових пригод січовими харчами, й через те біля кабиць що-дня можна було почути всякі військові новини.

Василеві біля кабиць була тепер уже й робота, так що він пробував там мало не ввесь час. Тут він чув, як оповідачі, вихваляючи лицарство завзятих козаків, висміювали та ганили легкодухих, і це привчило Василя шанувати хист та завзяття.

Завітали до січових кабиць і кобзарі з України, співаючи стародавні думи та пісні про великих козацьких ватажків, і малому хлопцеві так любо та мило було слухати ті співи про славу України, що серце його мліло в солодких мріях і він не помічав, як минав час.

Два роки велася війна з турками й два роки Василь жив на Січі, підростаючи та набуваючи собі від старого Очерета та від життя біля січових кабиць свідомости й козацької вдачі.

Аж ось війна скінчилася й одного дня, восени 1774 року, на січовій башті гукнула гармата, а слідом за нею й друга й третя... І ті вибухи голосно розляглися по-над річками, відгукнувшись луною в зелених плавнях.

— Військо йде! Товариство повертається! — загуло по курінях, і всі, що були в Січі, посунули на окопи.

Побіг до окопів і Василь. Він випередив усіх і метеликом вихопився на башту.

— Боже, як хороше!... — скрикнув хлопець і занімів на місці.

Зелений степ, що безкраїм килимом слався по-за окопами, був укритий військом: на обрії тільки мріли червоні жупани та шапки. Далі те квітчасте поле, мов укрите червоним маком, заколивалося, зібралося щільніше до купи й наближалося до Січі...

То було комонне запорожське військо. Попереду всіх, на білому огирі, красувався козак велетенської постаті. Придивившись до його, Василь догадався, що то був сам Кошовий, Калнишевський, бо в його в руці була блискуча булава, викована з чистого срібла, а позад його двоє козаків високо держали бунчук та білу військову корогву.

Кошовий наближався вже до січової брами, запорожські ж комонні полки простяглись у-поперек степу й, коливаючись, посувалися до Січі, немов крівава річка до моря.

За комонними полками з-під обрію виринали піші запорожські полки, а ще далі, ховаючись у куряві, сунулися гармати.

Січові окопи й башти тепер рясно були вкриті козаками, бо з курінів повилазили не тільки старі, а навіть і хворі й поранені, хто тільки мав силу ходити. Всі радо вітали Кошового й славне запорожське товариство, високо підкидаючи вгору свої шапки.

Не встигло ще витягтися на січовий майдан комонне військо, а вже по окопах знову почали стріляти з гармат.

— Байдаки вертаються з товариством! — загомоніли козаки.

Щоб краще побачити, як підпливає запорожське військо річкою, Василь прожогом побіг до церкви й, мов кіт, подрався на дзвіницю.

Він поспішався не даремно: те, що він побачив з дзвіниці, не забути йому за все життя! Довга, покручена, блакітна пелена річки Підпільної була рясно вкрита білими вітрилами байдаків та червоними жупанами запорожців, що так щільно обсіли свої чайки. Здалека здавалося, що там наближалася до Січі зграя великих білокрилих та красногрудих лебедів. Довга, блискуча річка, оточена зеленими вербами плавнів та оздоблена тими білими вітрилами, а до того ще й помережена червоними козацькими жупанами, була на-прочуд хороша й брала в себе хлопцеві очі.

Коли Василь виліз аж під дзвони, передні байдаки завертали вже уківш, а задні ще тільки виглядали вітрилами з-за коліна річки, так багато було тих байдаків.

— Ще б то не звоювати запожцям турків! — подумав хлопець. — Та з такою силою війська, мабуть, можна ввесь світ звоювати!

Василь довго не мав сили відвести очей від чарівного видовища.

— Гарно й конем по степах козакувати, — сказав він далі сам до себе, — а проте, здається, воювати з байдаками, та ще щоб поїхати в Чорне море, так це миліше!

У цю мить біля самого хлопцевого вуха бевкнув великий дзвін. То січовий пан-отець лагодився правити на майдані службу з приводу того, що повернулося військо.

Василь клубком скотився по сходні з дзвіниці, на майдан.

— До козаків!... шукати братів!...

А на майдані вже червоним морем розлилися запорожці.

— Куди це ти так простягся, Василю? — почув він біля себе поклик, і дужа рука спинила його за плече.

Запалений вітрами та сонцем і вкритий курявою, Гнат поцілував меншого брата й дивився на його веселими очима.

— Бач, як ти вже виріс!

— А ти неначе справді козак! — скрикнув Василь, заздро поглядаючи на братів чингал.

— Як же ти там воював? Чи багато земляків вирятував з неволі? А де Петро та Демко?

Проте з роспитуванням довелося цікавому хлопцеві пождати, бо саме до них наблизився старший брат Петро й узяв Василя в свої міцні обійми. Тільки ввечері, коли всі четверо братів сиділи біля куріня, Василь почув оповідання старших братів про їхні походи, бо вони ходили нарізно й тепер розповідали один одному свої військові пригоди.

II.

Після повороту запорожського війська з війни, січове життя пішло своєю чергою. Одсвяткувавши й одгулявши де-який час у рідному гнізді, запорожці взялися до своєї улюбленої праці: рибальства та полювання. Великими ватагами попливли вони на дубах у Великий Луг[1]), що простягався по-над Дніпром від Січі аж до острова Хортиці й розпорошилися там по річках, озерах та зелених, диких пущах плавні: хто з сітями та всяким знаряддям ловити рибу, а хто з рушницею полювати на дорогого звіря та птацтво.

Там, у Великому Лузі, запорожці пробули аж до того часу, поки, зімою, пішла по річках крига; тоді до Січі знову зібралося все товариство й по курінях знову стало весело та гучно... Найвеселіше ж було на Різдво та Новий Рік, бо тоді що-дня по курінях грали музики й козацтво гуляло й танцювало.

---

[1]) Великим Лугом звався низький острів, оточений річками: Дніпром, Кушугумом та Кінською. Ввесь він був порізаний протоками й озерами та вкритий лісом. Ще й зараз у Великому Лузі дуже багато риби й дичини.

Наприкінці місяця лютого, як тільки на Підпільній поламало кригу, запорожці знову поїхали дубами по плавнях, а після Великодня, як тільки добре зазеленіла по степах травиця, багато січового товариства пороз'їздилося кіньми: хто до Бугу на рибальство, хто в Дике Поле на полювання, а хто аж у Ногайські степи, на Кальміус та Берду по всяку здобич; на Січі ж знову лишилося на літо не більше як половина товариства.

Василь заздрим оком поглядав на всіх тих запорожців, що сідали на дуби та на коней. Він третій рік біля січових кабиць, і ця праця йому дуже обридла. Брат Гнат, як і всі козаки, мав його за малого й не дуже то з ним товаришував, так що й тепер Василь тільки тоді й розважався, коли траплялося поїхати з старим Очеретом у плавню, або як кухарі пускали його вибігти за січову браму на степ, де що-дня після снідання у запорожців відбувався герць.

На тім герці справді було чого подивитись, бо тут козаки навчалися битись на шаблях, колоти ворогів списами, стріляти з рушниць сидячи на коні, перестрибати рівчаки та баркани й виробляти конем ще багато всяких витівок.

Так запорожці набували хисту собі й своїм коням.

Василів брат Гнат теж мало не що-дня гарцював за січовими окопами разом з іншими молодиками, на велику заздрість Василеві.

Той герць так захопив Василя, що однієї ночі він утік з Січі, знайшов у степу військовий косяк, і скочивши охляп на одного коня, почав ганяти його, виробляючи тим часом на його спині всі ті штуки, які бачив на герці. Він ставав на неосідланого коня ногами, лягав на нього черевом і лазив коневі навкруг шиї, держучись мов реп'ях його гриву.

Добрий кінь довго слухався хлопця, але врешті ці іграшки йому обридли й він скинув хлопця на землю.

Василь забився так, що де-який час мусів навіть відлежуватися на траві, слухаючи чмілів, але врешті підвівся на ноги й почвалав до Січі, заспокоюючи себе на тому, що кінь був не осідланий і не занузданий і що тільки через те й сталася така пригода.

Одного ранку, на початку літа 1775 року, Василь прокинувся з незвичайного гомону в курині. Козаки похапцем одягалися й виходили на майдан.

Зпросоння Василь не розібрав про що в запорожців була розмова, а тільки скрізь чути було вигуки:

— Москалі за брамою! Гармати жерлами на Січ!

Зрозумівши, що скоїлося щось непевне, Василь скочив з лави й, підтягши в штанцях очкура, прожогом побіг слідом за козаками.

Ввесь майдан кишів уже запорожцями, мов мурашник. Усі бігли на окопи — побіг туди й Василь.

Зразу, коли хлопець виліз на стіну, йому здалося, що в степу випав великий сніг, але, роздивившись добре, він побачив, що степ був білий від наметів великого війська. Ті намети стояли довгими щільними лавами, обгортаючи Січ півколом і простягаючись аж геть на гору.

Попереду того білого поля чорніли своїми роззявленими жерлами гармати, а що ближче до Січі, мов сарана, вкрило степ московське військо, піше й комонне, виблискуючи на промінні ранкового сонця залізними багнетами та списами.

Василь ніколи не гадав, щоб можна було зібрати до купи так багато війська. Того війська було в десятеро більше, ніж запорожців, навіть під той час, коли вони торік верталися з турецького походу.

Що робилося далі, Василь не розумів. Він бачив тільки, що якісь ґенерали в блискучих убраннях приходили з московського стану на Січ, а після того кошовий пішов з Січі до білих наметів, і як тільки він зник з очей козаків, московське військо враз підсунулося під самі січові окопи, увійшло в Шамбаш і доступилося навіть до Ковша, де стояли запорожські байдаки.

— Зрада! Зрада! — почали гукати запорожці й побігли з окопів по курінях.

У Січі збилася страшенна метушня. Козаки узброювалися й знову вибігали на окопи, на майдані ж був такий галас від гомону й лайки, що розібрати нічого не можна було.

Скоро кошовий повернувся до Січі й щось промовляв до козаків, але галас на майдані ще збільшився й нарешті там счинилася бійка. Два натовпи козаків наступали один на одного, а тим часом третій — притяг на плечах велику колоду й почав вибивати нею ковану браму пушкарні[1]).

Василь чув, як гупала колода й брязчала залізна брама... бачив, як метушилися біля пушкарні козаки, й, щоб краще роздивитись, що там робиться та здибатись з братами, хлопець побіг на майдан, але там його зразу звалили з ніг і трохи не затоптали, так що хлопець ледве врятувався й, вибігши мерщій на башту, почав дивитися відтіля.

З окопів вчувалися вигуки:

— Не віддамо неньки Січі! Ляжем трупом!

А біля пушкарні вже бряжчали шаблі й блищали гострі чингали: там лилася братня кров запорожців.

Через якийсь час гупання колоди увірвалося, й залізна брама пушкарні з стогоном упала на землю. Потишився й брязкіт зброї,

---

[1]) Пушкарнею звався великий льох, у якому переховувалася всяка зброя й гармати запорожського війська.

й хлопець побачив, що невеликий натовп січової старшини почав тікати до паланки, а переможці-козаки почали викочувати з пушкарні гармати та виносити всяку зброю.

Галас на майдані все ж таки не вщухав і серед загального гомону тепер вчувалися вигуки:

— К бісам зрадників! Андрія Ляха кошовим!

— Порохню!... Порохню! —

— Калниболоцький нехай веде нас! Усі ляжемо за волю та неньку Січ! —

Аж ось, трохи згодом, зразу всі потишилися, й Василь побачив, що серед майдану стоїть пан-отець з хрестом і про щось умовляє козаків, а коли він скінчив свою промову, козаки почали розходитись з майдану по курінях.

Тепер Василь без перешкоди добіг до пушкарні й зазирнув туди: неглибокий льох був повний усякої зброї та кухов з порохом та кулями. Недалеко від пушкарні стояв другий льох: військова скарбниця, але туди Василеві не довелося зазирнути, бо брама скарбниці була ціла й біля неї стояв вартовий.

Одшукавши нарешті Гната, Василь почав його розпитувати, що воно коїться на Січі.

— Ґенерал Текелій прийшов з військом, щоб зруйнувати Січу... — одповідав йому Гнат похапцем, кудись поспішаючись. — Козаки хотіли оборонятись, та пан-отець умовив скоритись! —

— Нащо ж Січу руйнувати? —

— Нема часу з тобою базікати! — Он полковник мій аж оселедець свій скубе, так побивається. Ридає там, як мала дитина! —

Гнат побіг до паланки, а Василь пішов шукати брата Петра.

Той сидів на призьбі під курінем, сердито колупаючи в своїй люльці залізною протичкою. Вуси його, що завжди рівно звисали до низу, зараз неначе настовбурчилися, очі ж відбивали лютим і сумним вогнем.

От так, хлопче!... — зустрів Василя старший брат. — Не доведеться тобі козакувати! У гречкосіїв повернуть нас усіх! —

Василеві щось здавило в грудях, залоскотало в глотці й рясні сльози побігли з його очей.

— Я хочу козакувати! — ледве вимовив він, хліпаючи.

Петро почав милувати меншого брата рукою по голові.

— І я, братіку, хочу козакувати. Та колиб же наша сила була. Краще вмерти мені, а ніж стати гречкосієм та ще й кріпаком. Не плач, малий!... Ще, може, ми втечемо та таки будемо козакувати.

Василь пішов до кабиць. Він тільки тепер згадав, що досі не снідав, а проте вже була обідня пора. Біля кабиць кухарі тільки почали роскладати багаття, бо з ранку було не до того.

Василеві дали окраєць хліба й він, з'ївши його, взявся до своєї роботи.

Надійшов вечір. У Січі була зловіща тиша. Козаків по курінях поменшало, проте й на майдані не було нікого. Пронудившись де-який час, Василь ліг під курінем на призьбі й скоро заснув.

Чи довго спав хлопець, того він не знав, а тільки прокинувся він поночі через те, що хтось, складаючи на призьбу зброю, кинув на нього свого череса.

Росплющивши очі, Василь не зразу пригадав, що сталося в день, і де-який час спокійно дивився на зірки, що з високого неба зазирали йому в очі й милували його своїм холодним промінням. Аж ось з куріня почувся гомін, а біля призьби козаки складали щось у торби й лантухи.

— У плавню! У плавню!... — вловило Василеве вухо голоси козаків.

— Калниболоцький збірає й Лях!

— Ходімо всі. Великий Луг-батько, дасть усім пораду!

— На Дунай помандруємо!

Василь згадав усе й схопився з призьби.

— Як? Запорожці помандрують на Дунай? А він же як? Ні, я не дамся, щоб мене покинули. Я не буду гречкосієм. Я хочу козакувати!

Він прожогом побіг до куріня свого брата. Січовий майдан знову кишів, мов мурашник, але тепер усі ходили хутко й гомоніли помалу. Пушкарню й скарбницю було одчинено, й з них виносили все, що там переховувалося. Всі запорожці, що траплялися хлопцеві, були навантажені зброєю й усяким добром і йшли вниз до Підпільної.

Не заставши брата Петра в курині, Василь оббігав усю Січ, плутаючись поміж козаками й несподівано здибав брата Гната.

Узброєний по козацькому, й навіть з шаблею при боці, Гнат, радісний та веселий, ішов од паланки до майдану.

— Що це ти, Гнате? — скрикнув Василь, дивуючись на братову шаблю.

— Мене полковник Порохня благословив бути козаком і навіть шаблю свою мені подарував. Нехай, каже, хоч не я старий, так моя шабля погуляє ще на волі!

— Куди ж тепер?

— На Дунай річку. Там буде наша Січ!

— А твій полковник хіба не піде на Дунай?

— Ні! Плаче, а не йде. Старий, каже, я... Хочу лягти в рідну землю, а не в бусурманську!

— А я, Гнате, піду з тобою! — згорда сказав хлопець. Я хочу козакувати!

Брати проминули церкву й, повернувши стежкою до річки, перестріли братів Петра й Демка. Ті сперечалися.

— Я не піду на Дунай! — говорив Демко, — бо знайшов собі до пари дівчину й хочу одружитись!

— Нікчемний бабій! — гримав на нього Петро — Ганьбу робиш ти всьому нашому роду козацькому, лицарському!

— Не я один лишуся на Україні, — суперечив Демко.

— Будеш шкодіти — одповідав Петро, — та буде запізно. На себе тоді нарікай, коли будеш кріпаком або москалем!

Побачивши менших братів, Петро одійшов од Демка й сказав Гнатові:

— Ну, от і добре, що ти взяв Василя. Я саме по нього й ішов.

Василь почав цілувати брата за те, що бере його з собою.

— Ну, годі, годі!... — казав козак. — Повертайте лишень обидва назад. Нема чого йти до річки з порожніми руками. Ідіть до пушкарні або до скарбниці та носіть у берег те, що вам старші скажуть.

Троє братів пішли нагору, Демко ж лишився сам, почуваючи себе дуже ніяково. Назустріч братам, стежкою, козаки несли до річки лантухи з борошном та пшоном, тягли великі бурдюги з салом та котили кухви з горілкою. Ще далі вони здибали добру ватагу козаків, рясно обвішану пачками тютюну, а другу — навантажену таранею: дійшовши ж до скарбниці, брати прилучилися до натовпу й почали носити в берег всяке добро, коли через дві години троє братів знову зустрілися біля річки, Петро, глянувши на Василя, не вдержався, щоб не засміятись: у пушкарні хлопець себе узброїв, і хоч був босий і без чумарки, а проте поначіпляв на себе шаблю, чингал і пістоль.

Не вспіли Петро та Гнат подивуватись та порадіти на меншого брата, як з гори підсунувся великий натовп запорожців, а попереду того натовпу кілька дужих січовиків несли великі образи.

— Скидайте шапки! — сказав Петро до братів. — Це несуть святу січову Покрову та святого Миколу, бо без святої Покрови не може бути Січ запорожська, а без помочі святого Миколи не перепливеш моря.

Слідом за образами йшло багато сивих дідів і посеред них Василь пізнав свого названого батька, Очерета.

— І ви, діду, мандруєте з нами на Дунай? — радісно скрикнув хлопець.

— І я, сину! Не сила мені з товариством розлучитись. Хоч і в чужій стороні доведеться в труну лягти, так зате ж рідне товариство засипле землею. Постать Очерета мала урочистий вигляд, а погляд горів суворим вогнем. Він звернув з стежки, колупнув чингалом землю, перехрестився й почав набивати землею ладанку.

— От і рідна земля лежатиме зо мною в домовині.

Всі брати, дивлячись на Очерета, почали й собі набивати ладанки.

— Оце добре, дядьку Очерете, що ви мандруєте з нами, — звернувся до нього Петро Рогоза. Догляньте, будь ласка, Василя на байдаці.

— А ти що ж, козаче?

— Я й Гнат не поїдемо байдаками. Мене обрано за осавула до пішого полку, — Калниболоцький поведе степами через Дике Поле. Усім немає на чому плисти, бо військові байдаки, що стоять у Ковші, заарештовано.

— Чув про це лихо. Про Василя не турбуйся — догляну. А скільки ж є байдаків?

— Зараз небагато. Проте наші збірають байдаки, що зараз з товариством по плавнях та лиманах, на рибальстві. Та ще зберемо дуби з Чортомлику, з Базавлуку та й з Кінської Води. Набереться, може, з сотню, а все ж таки на все товариство не вистачить.

Разом з Очеретом брати дійшли до Підпільної. Там, під захистом верб, нечутно снoвиґали по воді невеличкі козацькі човни, перевозячи товариство по 5—6 душ заразом на той бік річки у плавню. Хутко перехопилися човном на той бік Підпільної й наші подорожні.

Петро Рогоза, що був на козацькій раді за річкою ще з вечора, повів усіх у гущавину плавні. Більше години вони йшли, нахиляючись, під віттями верб, відхиляючи з свого шляху верболози, продираючись скрізь очерета й обминаючи невеликі озера й болота. Василь добре вже втомився, поки нарешті в плавні почувся гомін козаків і Петро вивів усіх на галявину, оточену рясними й високими вербами.

— Ось де наш кіш! — обернувся він до Очерета. Василь обдивився навколо. Галявина кишіла козаками, мов мурашник, і всі козаки гукали до когось в один бік, а до кого саме, неможна було розглядіти.

Не вагаючись, Василь, мов кішка, подерся на вербу й звідтіля побачив, що до козаків промовляє якийсь бравий полковник.

— Кого ж, панове товариство, славне військо запорожське, волите кошовим? — спитав він наприкінці промови.

— Тебе волимо! Андрія Ляха кошовим! — почулося навкруги.

— Калниболоцького волимо! — почали гукати інші козаки — Калниболоцького!

— Молодий ще Калниболоцький! — гукали треті — Бахмета кошовим: він старий та певний лицарь!

— К бісам Бахмета! Старий та й грамоти не знає — який з нього кошовий? Андрія кошовим! Він учений! Він спроможеться вивести військо на Дунай, зуміє й до султана доступитись!

— Андрія, Андрія! — вже одноголосно гукав натовп, і брав(полковника закидали шапками.

Новий кошовий уклонився товариству й подякував за честь пошану.

Не гаючись, запорожці почали оббірати іншу старшину, себ військового писаря, суддю, скарбника й осавула.

Не доспавши цієї ночі, Василь не діждався, поки скінчила козацька рада, а почав куняти, а далі, зліши з верби, зараз під деревом простягся й заснув міцним сном, тримаючись одні рукою за свою шаблю, щоб, боронь Боже, хто-небудь ненарок її не взяв.

Коли, відпочивши, він прокинувся, сонце було вже високень На галявині купами сиділи й лежали козаки, снідаючи тим, кому Бог послав. У далечині стукотіли сокири та коли-не-ко чути було, як голосно тріскотіли, ламалися, й з великим шум падали на землю підрубані дерева.

— Добре, хлопче, спав! — почув Василь біля себе голос Очере Час уже й снідати.

— Не поїхали ще? — злякано схопився Василь на ноги.

— Ні! Он чуєш: рубають дерева. То лагодять плоти, бо то риства прибуває сила, а байдаків не вистачить і на полови

— Коли ж попливемо?

— Тоді, як збереться все товариство з Великого Лугу. Мабу так, що аж уночі.

Василь умився біля недалекого озерця, витерся коміром рочки, з'їв хліба з салом і попросив Очерета, щоб піти туди, роблять плоти.

Вони пішли протолоченою за цю ніч, між лозою и очерета стежкою й через півгодини побачили поміж деревами річку. була велика протока Сисина, що сполучає Підпільну з Дніпр Берегом по-над річкою вовтузилися напівроздягнені козаки. хто з них рубав дерева, інші, взявшись гуртом, тягли ті дере у берег і спускали на воду, треті — обламували з порубаних де віття та різали лозу на скрутні, а останні, — зовсім уже го бродили в воді, перев'язуючи колоди тим віттям, що їм кида з берега. Де-кільки плотів стояли вже біля берега прив'яз до пнів, по середині ж річки сновиґало багато всяких човнів. човни пособляли перетягати плоти й перевозили на той бік Сиси тих козаків, що мали йти з Калниболоцьким суходолом.

Василя дуже зацікавила справа з плотами й він, доручив свою зброю Очеретові, взявся підтягати гілки й лозу й кидати на воду. Він працював по щирости й скоро знову схотів їс

— А чи кухарі ж є в плавні? — спитав він Очерета. — Чи ско будемо обідати?

— Не буде сьогодня обіду — одповів дід. Хоч кухарі й є, а проте осавул не дозволив розпалювати багаття, щоб з московського стану не побачили диму та не довідалися про нашу мандрівку. Бери знову хліба, а в мене в торбі знайдеться тараня та огірок.

Старий і малий сіли під кущем обідати, й той обід здавався Василеві найсмачнішим за все життя.

Над вечір до Сисиної почали знову прибувати запорожці з Січі. Побачивши поміж ними свого приятеля, старого діда Лимаря, Очерет обізвався до нього:

— Щож це ти, Охріме: казав лишишся в Січі, а опинився тут?

— Була думка лишитися, — з нудьгою в старих очах одповів Охрім, — та не сила!

— А що сьогодня в Січі?

Старий січовик сів до гурту й почав оповідати, неначе зрадівши, що є з ким поділити своє пекуче горе й полегшити свою душу.

— Бодай мені не казати, а тобі не чути! Сьогодня московський ґенерал Текелій знову покликав Калнишевського, та ще писаря й суддю, та, закувавши всіх у кайдани, вирядив під вартою до Москви.

— Невже тому правда? — скрикнув не в собі Очерет. — Може то люди брешуть?

— Сам з башти бачив власними очима, бодай вони мені посліпли, як кошовий, від'їзджаючи з московського стану на Самарський шлях, на возі, оточеному донцями, обернувся до Січі й перехрестився на святу січову Покрову, а коли він хрестився, так на руках у нього й заблищали кайдани.

Сльози заступили світ обом старим запорожцям, і хоч довго вони ті гіркі сльози ковтали, намагаючись сховатись з ними від людей, а врешті вони таки покапотіли пекучою росою на їхню одежу.

— Ой, тяжка кривда! — зітхнув Очерет.

— Слухай, далі що було... — повів знову Лимар. — Прислав Текелій у Січ своїх полковників з наказом, щоб усі ми, курінь по куріню, виходили за окопи й складали свою зброю до його ніг. Себ-то, щоб власними руками віддали те, що нам найдорожче в світі — нашу єдину втіху!

— Та це вже знущання! — скрикнув Очерет. — Що ж козаки?

— Хто виносив, а хто — кинувся тікати сюди. Коли я, мов злодій, ховаючись по-під кручами, тікав од безчестя з Січі, з своєї власної хати, сюди в пущу, де живуть тільки звірі, у військовій скарбниці вже хазяйнували якісь блискучі невідомі ґенерали, а донці громили святу Покрову й рубали на шматки срібні царські врата!

— Ой, не кажи далі! — з мукою в голосі скрикнув Очерет. — Нащо, Господи, попустив ти мене дожити до цієї нещасливої години!

— Не плачте, тату! — кинувся до Очерета Василь, обхопивши його рукою за шию. — Адже Бог з неба бачить, чия правда. Він допоможе нам осісти новою Січою на Дунаї.

— Не буде нам, дитино, долі на Дунаї… — обізвався засмучений Лимар. — Бо доведеться бусурманові служити та на свою віру бити!

До пізньої ночі все прибувало до Сисиної товариство з Січі й з Великого Лугу з рибальства. Вже зовсім уночі до Василя прийшли його брати Петро й Гнат і, попрощавшись на далеку дорогу, сіли в човен та й поїхали за Сисину.

Очерет умовляв Василя, щоб той ліг спати, але тут саме новий кошовий почав скликати все товариство до купи й, підрахувавши всіх, виряжав валками на плоти.

Плотів було так багато, що вони стояли вже у кілька рядів і простягалися аж за середину річки. Козаки сходили з берегу й, перестрибуючи з одного плота на другий, розташовувалися на найдальших плотах, а коли ті ставали повні, вони посунули на середні й, нарешті, на ті, що були при березі.

Василь не схотів лягати спати. Та й де там у Бога той сон, коли тут така цікава справа.

Біля всякого плоту було два дуби з козаками, щоб направлять плота на бистру воду, і козаки, що були на дубах — „дубовики“, всю ніч поралися біля плотів, прив'язуючи до них довгі, товсті канати.

Поки плоти були повні, почало вже розвиднюватись. У той час до берегу винесли січові образи й малу військову корогву, що Калнишевський дав Ляхові, й зараз же запорожці, побачивши свої святощі, потишилися.

Серед тієї урочистої тиші Василь почув голосний поклик кошового:

— Моліться, пани-брати, святій Покрові й святому Миколі, щоб захистили нас у поході й вивели в новий край!

Усі козаки: й ті, що були по плотах, і ті, що купчилися біля берегу, поскидали шапки й упали навколюшки.

Почулося голосне моління кількох тисяч людей.

Захоплений величністю хвилини впав навколюшки й Василь поруч Очерета й, дивлючись на суворе, але милосердне обличчя святого Миколи, почав класти часті поклони.

Моління скінчилося.

На дубах, що їх було прив'язано до плотів, козаки почали громадити на всі гребки, а ті, що були на плотах, почали від-

пихатися від берега довгими жердинами, й незграбні плоти один по одному почали помалу відлучатись від берега й попливли Сисиною вниз до широкого Дніпра.

Після того, як поплив останній пліт, до берегу скупчилися всі байдаки, що поприїздили з рибалками й усі дуби та човни, які тільки запорожці спромоглися зігнати сюди з усієї околиці. Великих військових байдаків, як виявлялося, було всього десятків зо три, дубів же, баркасів та дрібних човнів набігла така сила, що від них уся Сисина почорніла, й здавалося, що через усю річку можливо перейти, ступаючи з човна на човен.

Кошовий почав садовити козаків на човни, військові ж байдаки й великі дуби козаки навантажували військовим скарбом та харчами.

Очеретові, Василеві й старому Лимареві припало сісти, разом з двома десятками козаків, у великого дуба й вони, одпихнувшись від берега, стали з своїм дубом на вільній воді, чекаючи гасла, щоб рушити за водою.

Вже сидячи в дубі Василь бачив, як решту козаків, що не вмістилися на човни, поперевозили байдаками за Сисину й туди ж поїхав і кошовий, а слідом за кошовим, до другого берега, де стояла ватага Калниболоцького, наблизилися й усі човни з козаками.

Ступивши на берег, кошовий узяв до рук образ святої Покрови й, звертаючись до козаків, що мали йти суходолом, голосно сказав:

— У небезпечну дорогу виряжаю я вас, панове-товариство, славне військо запорожське! Візьміть же з собою святу Покрову. Вона, Милосердна, почує наше благання й захистить вас у дорозі. Ти, Самійло, — додав він, доручаючи образа Калниболоцькому, — своїми руками зняв святу Покрову з над Царських врат... Так дай же тобі, Боже, й постановити її над царськими вратами в Новій Січі, на Дунаї, коли там засяє над нашою церквою золотий хрест.

Усі почали побожно хреститися, а Лях, почоломкавшись з Калниболоцьким, зійшов на чердак байдаку, де вже маяла військова корогва, й махнув рукою в бік Дніпра.

Враз ударили в прозорі хвилі Сисиної кілька сот весел. Запінилася річка від бризок та водокрутнів, і ціла хмара човнів, вкритих червоними жупанами запорожців, посунулася за водою в далекий, чужий, бусурманський край.

III.

Коли запорожці рушили від свого рідного гнізда, від своєї неньки Січі, блакитне небо, на сході було вже червоне від ранкового проміння сонця. Рухлива пелена повноводної річки Сисиної, оточена зеленою пущою плавні, скидалася тепер на рожевий килим, розгорнутий серед зеленої левади.

Краєвид був чарівний, мов талановито намальована картина; проте запорожці не любували на красу й величність Божого світу — всі думки їх линули туди, куди дивилися їхні сумні очі: назад, де лишилася їхня душа, ненька Січ. Усім бажалося побачити ще раз хоч які-небудь ознаки рідного гнізда... і от, неначе почуваючи ті бажання, коли човни повернули за ріг Сисиної, в далечині, над вербами, засяяв золотий хрест січової церкви, посилаючи запорожцям останнє привітання.

По всіх байдаках козаки скидали шапки й хрестилися. Старі, сивоусі діди важко зітхали, завзяті козаки дивилися суворо й похмуро, молодь же січова була зовсім у іншому настрої: вона була бадьора й весела, радіючи небезпеці далекої подожі та новим обставинам майбутнього життя.

У Василя теж не дуже боліло серце за Січ'ю, бо з нею були сполучені згадки про обридну працю біля січових кабиць. Його давнє бажання їхати з військом у море здійснилося й уся його істота була захоплена переживанням нових обставин і пориванням у таємну далечину моря й Дунаю.

Поперед байдаками піднімалися з островів великі зграї диких гусей, качок та лебедів. Незграбні, дзьобаті баби неохоче кидали своє рибальство й, важко піднімаючись з піскуватих берегів, одлітали на бік від козацького шляху, а по-над байдаками й позад них цілими хмарами крутилися й скиглили чайки.

Василь з жагою брав очима чарівну красу плавні й вона з усяким коліном річки дарувала йому нові величні краєвиди.

Тим часом блискучий золотий хрестик над зеленою пущою плавні все меншав, сповивався ранковою млою й через півгодини зник з очей козаків. Журно схилися чубаті голови запорожців, і по човнах стала сумна урочиста тиша.

Через невеликий час Василь забачив широку блискучу пелену Дніпра, а на ній плоти з запорожцями, що відпливли раніше. Байдаки й човни хутко наздогоняли плотів і скоро оточили їх з усіх боків.

Журливий настрій запорожців скоро минув, бо всім треба було братися до роботи. Частину товариства кошовий вирядив на Базавлук, щоб прилучити до себе тих козаків, які рибальчили на Базавлуцькому лимані; інші попливли по затоках та протоках щоб шукати татарських рибалок та добувати від них дуби, годящі на море; останні ж почали допомагати плотам плисти хутчіше.

Увесь вечір і всю ніч байдаки пливли тихо поруч з плотами й тільки ранком другого дня, коли до війська прилучилося чимало зібраних по дніпрових протоках дубів та байдаків, Лях подав гасло, щоб байдаки нап'яли вітрила й рушили вільною ходою.

— Ну, тепер до вечера станемо в Кам'яному Базарі[1]) — сказав Очерет, побачивши гасло кошового.

— Що ж то за Кам'яний Базар? — зацікавився Василь.

Очерет розказав Василеві, що тепер у Кам'яному Базарі була запорожська, Інгульська, паланка, попереду ж там аж двічі була запорожська Січ.

Увесь день запорожці пливли Дніпром поміж островами, вкритими лісом та очеретами, й тільки над-вечір звернули у вузеньку річку Кам'янку, що, як і Підпільна, мила кручі під високою степовою горою.

Тут скоро Василь побачив щогли кораблів, а під горою білі будинки. То й був Кам'яний Базар.

Байдаки бігли хутко й через кільки хвилин Василь розглядів, що побіля кораблів і вздовж берегу річки багато козаків купалося в річці, виблискуючи на сонці своїми широкими й дебелими спинами та дужими плечами.

На самому березі теж було видно чимало козаків. Вони сиділи купами й, порозкладавши багаття, варили вечерю. По-під горою, разом з димом від кабиць, розлягалися веселі згуки троїстих музик та жвавих пісень. По всьому знать було, що сюди ще не дійшла звістка про атакування Січі й козацтво жило ще своїм звичайним життям.

Тільки байдаки пристали до берегу, а вже паланочні козаки оточили товаришів щільним натовпом. Василь же, занудившись за два дні в байдаці, раптом вискочив на берег і так хутко побіг до кораблів, що Очерет ледве догнав його.

Кораблі були такі високі, що колиб троє козаків поставали один одному на плечі то й тоді б не достали до чердаку. По щоглах висіли позмотувані вітрила та поплетені з мотузків драбини; на версі ж щоглів маяли різнокольорові киндяки та прапори. З кораблів, по довгих сходнях, козаки виносили всякий крам, а на кораблях вовтузилися невідомі Василеві смугляві та носаті люди.

Василь дуже дивувався з усього, що бачив, а найбільше з хистких, мотузяних драбин.

— Невже по них лазять? — спитав він Очерета.

— А вже ж лазять, як треба паруси напинати або збірати.

— А що ж то за люди по кораблях такі носаті та чорні?

— Це турки.

— Турки?! — здивувався Василь. — Ті, самі, що забірали наших батьків у неволю та по галерах мордували?

— Сами вони й єсть.

— І не бояться ж вони, що їх запорожці повбивають?

---

[1]) Тепер Кам'янка на Дніпрі, вище Бериславу, на Херсонщині.

— Чого їм боятися? Адже зараз війни немає. Запорожці ніколи не зачіпали тих бусурманів, що приїздили до них крамарювати.

— А що ж вони сюди привозять?

— Багато де-чого: тютюн, инжир, изюм, кишмиш, ріжки, горіхи. Горіхів у Туреччині по лісах така сила, що в осени вони прямо, як сміття, вкривають землю.

— І в нас на Дунаї будуть по лісах горіхи?

— А певно, що будуть!

Василь похожав побіля кораблів, оглядаючи їх з усіх боків і розпитуючи Очерета про всякі дрібниці. Йому дуже кортіло попроситися до турків на корабель та подратись по драбині на щоглу, й не зробив він цього тільки через те, що біля паланки вдарили в клепало.

Очерет обернувся на згуки клепала й збентежився:

— Щось сталося, — сказаз він Василеві.

— Глянь, як усі біжать до паланки!

Вони пішли слідом за натовпом козаків на гору, де стояв білий будинок з великим ґанком. Ще здалеку Василь побачив, що на тому ґанку кошовий Лях бив довбнею в клепало, а якийсь гладкий козак виривав у нього клепало з рук. Далі кошовий щось промовляв до козаків, і нарешті гладкого козака під вартою повели в паланку.

— З ким то отаман змагався? — спитав Василь. — Я не розібрав.

Очерет почав пояснювати:

— Паланочний полковник, певно, не пойняв віри, що Січ скасовано й ставав Андрієві на перешкоді в справах походу. Тепер, бачиш, кошовий його арештував, а сам буде вільно господарювати.

Коли запорожці розходилися від паланки, з берегу потягло смачним духом. — Там кухарі варили на все військо вечерю: куліш з таранею та галушки з олією.

Смачно повечерявши, Василь простягся на теплому від сонця та м'якому, як пуховик, піску й незабаром заснув.

Вечірня зірниця погасла, темноблакитне небо вкрилося блискучими зірками, з-за плавні виринув місяць, і ніч оповила землю таємною темрявою й покоєм. Стомившись за два дні на байдаках, козаки один по одному полягали спати й ще за довго до перших півнів по-над річкою вже не чути було людського гомону.

Не спав тільки запорожський кошовий Лях з старшиною. Не до сну було завзятому козакові, коли військо запорожське доручило йому, під тяжку годину, свою долю. Він звелів пригнати з степу паланочний косяк і вирядив у бік Січі сотню вершників на чати, по всіх же паланочних пекарнях загадав пекти на військо хліб.

У паланці новий отаман знайшов усього чимало: і грошей, і харчів, і зброї, а проте він усе ходив невеселий: його турбувало те, що на військо не вистачало годящих для моря байдаків.

Вже проспівали перші й другі півні а Лях усе ходив замислений по-над берегом, заздро поглядаючи на турецькі кораблі, бо на тих кораблях так зручно й безпечно можна б перевезти військо, колиб ті кораблі були запорожські.

На другий день Василь прокинувся під той час, коли сонце саме випливало з-за кучерявих верб плавні. Очерет давно вже не спав, а запорожці клопоталися побіля байдаків, разом поглядаючи в бік Дніпра, де з-під хвиль виникали плоти з рештою запорожського війська.

Скоро назустріч товариству до берега прийшов кошовий і наказав привести до себе паланочного полковника. Через кілька хвилин до берега, під вартою двох козаків, наближався старий запорожець. Він був дуже гладкий та череватий, але невважаючи на те, пишні сиві вуса, замотаний за вухо оселедець та спокійний погляд очей надавали його постаті поважний вигляд.

— Глянь на Дніпро, неймовірний! — сказав Лях засмученому полковникові.

— Чи ти бачив коли, щоб військо запорожське ходило в походи плотами?

Полковник зблід на виду й скрикнув з роспукою:

— Ой, Боже наш... Боже Милосердний! Краще було б тобі, отамане, вкинути мене вчора в Дніпро, а ніж дати дожити до цієї нещасливої години! Пробач мені те, що я тобі вчора не повірив та візьми й мене з собою на Дунай — вірним побратимом тобі буду!

Почувши таке, паланочні козаки, що знали свого полковника за скупого дуку, почали глузувати:

— А млини ж свої кому подаруєш? А зімовники? А коні та вівці, що придбав?

— Не треба мені ні млинів, ні зімовників, а ні худоби! — одповідав старий. — Нічого мені не треба, опріч козацької волі. Нехай зімовник буде захистом забіглим душам, а коней та всю худобу дарую на військо!

Такі речі старого полковника дуже всім подобалися. Отаман обняв його, а козаки закидали шапками.

Після того скоро повеселішав і Андрій Лях, бо полковник, що став тепер йому щирим порадником, умовив власника одного з кораблів, свого знайомого турка, перевезти тисячу запорожців до Аккерману кораблем за гроші. Після обіду козаки почали вже й перетягати на той корабель увесь свій скарб, щоб полегчити байдаки.

Поки кошовий отак порядкував військо до дальшого походу, Очерет заохотив Василя поклонитися домовині запорожського кошового Костя Гордієнка.

Вони пішли від берега й, проминувши всі будинки, попростували горою по-над кручами річища. Височенько на бугрі, вкритім степовою травою й різнокольоровими квітками, біліло чимало кам'яних хрестів. Проминувши кілька з них, Очерет спинився біля одного хреста, що його було вроблено у плескуватий камінь, і, знявши шапку, побожно перехрестився.

— От тут лежить незабутній наш кошовий! Пером тобі земля, славний козаче! Лиха була твоя доля на цім світі — дай же, Боже, щоб хоч душа твоя мала спокій!

— А чим, батьку, цей кошовий уславився? — спитав Василь.

— Волю козацьку обстоював дуже й не тільки про Запорожжя дбав, а й про всю Україну піклувався. Я його добре пам'ятаю: щирий лицар був... завзято рубався з ворогами... —

Старий козак полинув думками в минуле й почав оповідати хлопцеві про великі події, що сталися за часів Гордієнка: про бойовища під Переволочною й Полтавою та про руйнування Кодаку й Старої Січі, так що тільки над-вечір вони повернулися до коша.

Два дні ще стояли запорожці в Кам'яному Базарі, на третій же день кошовий підняв військо до схід сонця й почав поділяти всіх козаків по байдаках, а коли всі годящі байдаки були повні, дійшла черга й до корабля. Проте й корабель скоро був повний, а в березі ще лишилася ціла тисяча козаків. Тоді Лях доручив ту тисячу Бахметові, щоб той, забравши паланочних та полковникових коней, вів би свою тисячу, кого пішки, а кого кіньми, суходолом по-над лиманами.

Вже сонце стояло височенько, коли кошовий підняв на своєму байдаці гасло, щоб рушати, й за кілька хвилин увесь широкий Дніпро знову почервонів від козацьких жупанів.

Залунали по-над розлогими берегами великої річки голосні пісні молодого козацтва, й понесли ті пісні по всіх плавнях, по всіх надбережних ярах та байраках сумну звістку про те, що покидають Україну найкращі її сини, вигнані лихою долею, й лишається вона беззаступною, покривдженою сиротою.

Василь уп'явся очима у вільну просторінь Дніпра й зелені береги островів.

— Який кругленький острівець... Гляньте, діду! — вдався він до Очерета.

— О, цей острівець мені добре по знаку! — сказав той і, одвернувши комір сорочки, показав на грудях великий рубець.

— Це я добув від бусурмена на цьому острові.

— Хіба й тут билися?

— Ще й як! Після того, як кошовий Милашевич перевів нас з Алешок до Кам'яного Базару, а далі й на Підпільну, татарва була дуже на нас люта й усе мстилася. Та й як було тут не битись, коли на правому боці наша земля, на лівому бусурменська, а острів ніхто не поділяв...

— Хто, тату, був у запорожців найпершим кошовим? Я от досі ні від кого про це не чув.

— Он чого згадав! Те, синку, дуже давно було. Хто ж їх тепер пригадає... Від кобзарів я чув, що дуже давно колись був завзятий козак Байда. Так він доти бусурманів воював, доти татарські та турецькі землі до самого Дунаю кіньми витолочував та вогнем випалював, аж поки його бусурмани зрадою захопили та в Стамбулі біля високої башти ребром за залізний гак почепили...

— Так він і загинув?

— Загинув, та тільки як загинув?... Углядів він, що султан турецький у вікно з свого палацу виглядає, щоб поглузувати з Байди, коли він буде корчитись та з лютої муки голосити, та й попросив, щоб дали йому лука та стрілу... Турки й не туди, нащо йому та стріла, та й дали, а він, дарма, що висів на гаку, як націлився, так султанові саме межи-очі стрілою й улучив... Так тоді вже Байду бусурмени добили...

— А з муки так і не кричав?

— Не такі, хлопче, тоді козаки були, щоб голосити або хоч стогнати... Зціпить, було, зуби та так і вмре.

Дід трохи помовчав, полинувши думками в далечину, але згодом повів далі:

— А то був ще Кішка Самійло, що палив та руйнував за Чорним морем турецькі городи: Сіноп, Трапезунд та Скутару, аж поки вскочив бусурманам до рук. Тоді вони прикували його ланцюгом до галери й він аж тридцять років пробув у їхній неволі, поки таки зратувався й ще на Україні гетьманував. Сагайдачний теж славний кошовий і гетьман був. Він Кафу, необориму турецьку фортецю в Криму, зруйнував і силу бідних невольників визволив, а Україну звеселив. Про Сулиму ще співають, що Азов турецький біля Дону зруйнував... так того ляхи зрадою взяли та у Варшаві й замордували...

Любо Василеві слухати оповідання старого січовика... аж серце його мліє. Сам би охоче почав зараз битись з бусурманами за Байду, а з ляхами за Сулиму...

На Дніпрі тихо-тихо... навіть дрібної хвилі вітерець не наганяє... Ніщо не перешкоджає Очеретові оповідати, а Василеві слухати. Дивиться Василь у чисту, як люстро, воду Дніпра, що купає в собі золоте проміння пекучого сонця, та на кучеряві

верби, що підступили з обох боків до рідної річки й уперше туга взяла його за серце, що доводиться покидати цю Божу благодать; у голові ж молодого хлопця вперше встало питання, через що ж воно так?... і чи поправді ж воно сталося, що запорожців примусили покинути одвічні свої, политі кров'ю, землі?

Думка за думкою, питання за питанням виникали в голові хлопця, а прудкі Дніпрові хвилі несли його тим часом все далі та далі від рідного краю.

Після обідньої пори Очерет показав Василеві наперед.

— Он глянь: з правого боку підійшла до Дніпра велика балка. Це Тягинка! Тут зараз — он бачиш? — Дніпро пішов надвоє? Цей великий острів, що між двома протоками, Таванню зветься, а на ньому колись давно була міцна турецька фортеця Аслан-Город. Старі люди оповідають, що тут бусурмани протягали впоперек Дніпра залізні ланцюги, щоб перепиняти та потопляти козацькі байдаки; запорожці ж, було, понарубують верб, зв'яжуть товстий торок[1]) та й пустять серед ночі на ланцюги. Ланцюги увірвуться, забрязчать... От турки й думають, що то пливуть запорожські байдаки, та й ну палити туди з гармат! Садять та й садять у той торок бомбами!... а козаки собі посміхаються та, пересидівши любенько, поки туркам обридне стріляти, нишком і рушають собі повз Аслан-Город у лиман.

Над-вечір козаки прибули до рогу, де в Дніпро впала річка Інгулець. Тут була запорожська варта „бекет", бо це вже був край запорожських степів; далі вже обабіч Дніпра йшли татарські землі.

На високому березі Інгульця стояла башта й де-кілька зімовників. Звалося це запорожське місто Перевізкою.

— Нащо та башта? — спитав Василь Очерета.

— То хвигура. З неї вартові дивляться на татарську сторону, й колиб наступала татарська орда, то козаки зараз підпалили б оту солому, що лежить на версі хвигури. У степу дим видко милі на дві або й на три, а поночі вогонь — ще далі. На могилах, що стоять по найвищих кряжах, у нас скрізь стоять такі самі хвигури. Як одна займеться, то й по інших бекетах вартові запалють хвигури, й за півгодини всі степи, аж до самої Січі, знають, що йде татарва.

— Ну й що ж тоді?

— А тоді люди, що живуть по зімовниках, тікають з хат і ховаються по скелях та терниках, а з Січі виступає військо та такого дає татарам чосу, що вони часом і додому не потраплять.

Як тільки байдаки стали в Перевізці, Василь раптом побіг до хвигури. Та хвигура складалася з чотирьох високих, дубових

[1]) Невеликий пліт.

стовпів з помостом на версі. Здолу до того помосту було приставлено драбину, й Василь миттю видрався тією драбиною наверх.

З вершку хвигури, як на долоні, видно було в один бік Дніпровські гирла, вкриті зеленими плавнями, а в другий — безкраї степи. За плавнями ж, на сході сонця, жовтіли великі піски й біліло де-кілька хат.

Василь зацікавився тими хатками й спитав про них вартового, що чатував на хвигурі.

— То Алешки, відповів вартовий. — Ті самі, що біля них військо запорожське 25 років сиділо кошем. — А навкруги — піскуваті кучугури, бодай їх і не бачити. Далися вони колись нашому товариству в знаки!

Василь розказав вартовим про атакування Січі й, мабуть, довго б не зліз з хвигури, колиб Очерет не покликав його вечеряти.

У Перевізці запорожці стояли аж три дні через те, що йшов західний вітер, і кошовий не хотів виходити в лиман під час супротивного вітру.

З ранку першого дня козаки почали рибачити. Сіті, верші, вудки й рагелі, так само, як і зброя, були завжди біля запорожців під той час, коли вони сідали на байдаки, й от тепер запорожці взялися до того знаряддя.

Велике диво було Василеві, коли козаки витягали сіті на берег: золоті коропи, срібні щуки й сірі осетри цілими десятками билися в сітях, намагаючись вирватись на вільну воду; товстоголові, гладкі соми своєю вагою давили сіті на дно, а велетні білуги, ліктів по десять завдовжки, рвали сіті своїми гострими носами.

Не легко було козакам поратись біля таких риб — велетнів: шість дужих, дебелих козаків ледве здужали підняти одну білугу на плечі, соми ж були такі важкі, що їх зовсім не піднімали, а витягали на берег канатами. Коли витягли нарешті на берег саму матню сіті, Василь прямо вжахнувся: на березі була ціла скирта риби. Щуки, коропи, чабаки, секрети (судаки), окуні, лини, стерляді, карасі, вугри й інша, дрібніша риба, всі змішалися в одну рухливу купу, а поміж усією тією рибою копошилися ще й раки, що позаплутувалися клешнями в сітях. Вся ця скирта риби ворушилася, підкидала сіті й розсипалася в усі боки, поки козаки не повкидали всю здобич у ями з водою, пороблені заздалегідь на березі.

Тепер усі запорожці, роздягнені, щоб не псувати одежі, як мати породила, узброїлися ножами й чингалами й почали росчиняти й солити рибу. Сіль було захоплено з Січі та знайшлося й у Перевізці, діжок же хоч і не було, та запорожці вміли обійтися й без них — вони складали солону рибу прямо в байдаки, закривали ряднами й закладали зверху дошками, щоб не подавити ногами.

Разів шість, за ті дні, закидали запорожці сіті й усякий раз витягали таку саме силу риби, так що, нарешті, більше вже й не треба було. Всі три дні запорожці обідали й вечеряли найкращу варену й печену рибу; икру ж вони пекли окремо, виробляючи з неї коржі, щоб у дорозі не зіпсувалася.

На четвертий день вітерець подіхнув зі сходу. Кошовий подав гасло рушати й байдаки посунулися знову за водою.

Через якийсь час запорожці виїхали в лиман. Широка просторінь його вразила Василя. Зелені плавні лишилися далеко на сході й здавалися тепер тоненькою стьожкою на обрії. Такі ж тоненькі стьожки суходолу були з правої й лівої руки: на очах же прямо була безкрая просторінь води, так що великі козацькі байдаки, що піднімали по півсотні козаків, здавалися, на цьому просторі лиману, нікчемними трісочками.

Надвечір отаманський байдак почав підвертати до південного берегу лиману.

— Підвертаємо до Прогноїв, — сказав Очерет Василеві. — Це, сину, теж наша земля — тут запорожська, Прогноїнська паланка.

— Як же запорожці обороняли цю паланку, коли вона звідусіль оточена бусурманськими землями? — спитав Василь. — Запевно, що тут татари вигубляли наших, як хотіли!

— То правда твоя. Обороняти цю паланку нам було не легко й товариства гинуло тут чимало. Військо їздило сюди байдаками, а коли з татарвою війни не було, так сюди вільно ходили й чумаки з України по сіль, та й зараз ходять. А як тільки, було, наші денебудь татарві пошкодять, так бусурмани зараз нашу паланку спалять, залоги повистинають, а чумаків у неволю поберуть. Наші, як прочують про це — зараз на байдаки та сюди... Всі татарські улуси, було, палять та своїх визволяють. З того найбільше й починалася війна.

Скоро байдаки прибули до Прогноїв, і, заїхавши в тиху затоку, пристали до берега. Василь, не гаючись, побіг дивитись, як добувають сіль. А добували її дуже легко й просто: одріжуть козаки частину озера або морської затоки вузенькою гребелькою, пекуче сонце випарить з того озерця воду, а на дні лишиться цілий шар соли, тоді ту сіль беруть лопатами, як пісок, та й скидають у високі купи. До таких куп під'їздили чумаки, навантажували сіллю свої мажі, поганяли круторогих волів та цілими валками й ішли степами хто на правобережну Україну, хто на Гетьманщину та Слобідську Україну, а декотрі ще далі: аж у московські землі.

В одному озерці Василь побачив, що вода червона. Не втерпів він — роздягся та у воду. Іде й думає, що по піску, аж то червона сіль, що скотину годують. Кинувся нарешті плисти, аж не по-

ринає: так і лежить на воді, мов колода, через те, що вода дуже сита від соли.

Довго Василь побіля озера бавився та дивувався, аж поки смеркло й треба було поспішатися до коша.

Ранком другого дня кошовий приєднав до себе всю залогу Прогноїнської паланки з її скарбом та десятьма байдаками й рушив до Чорного моря.

Недалеко від'їхали запорожці, як з заходу потяг вітер. Байдаки з нап'ятими вітрилами почало підкидати догори й хилити на бік. Що далі вітер дужчав і байдаки вже кидало з хвилі на хвилю, мов трісочки. Тільки один корабель, що йшов позаду, не кидало — він коливався повагом.

Василеві здавалося, що він гойдався на гойдальці, але те гойдання було незвичне, а сиві верхи хвиль, що, мов звірі, кидалися на човен і, заливаючи передній чердак байдака, вмивали всіх своєю холодною піною, лякали хлопця. Врешті йому стало моторошно й він зблід навиду.

Досить було козакам те помітити, щоб вони почали жартувати з Василем:

— Чи не злякався вже, молодий козаче?

— Почекай... от море навчить тебе, як Богу молитись.

Хлопець образивсь й переміг себе.

— Не дiжде ніхто, щоб я злякався!

Василь схопив черпак і чим дуж почав вичерпувати ним з байдака воду. Ця праця одвела його увагу від хвиль і заспокоїла.

Тільки над вечір вітер почав ущухати й не напинав уже так дуже щоглів. Хвилі скоро наче послабли — не розкидали вже сивої піни й не заливали байдаків. Лиман з похмурого та сірого ставав знову блакітно зеленим. Василеві стало веселіше, до того ж на півдні виникли з води дві муровані фортеці з баштами й Очерет звернув на них увагу хлопця.

— От придивляйся тепер, сину, — сказав він, — бо може вдруге й не доведеться бачити. Ото з правої руки, на високому березі, турецький город Очаків. Багато він нам, запорожцям, шкоди робив, бо саме до нього лимани зійшлися й як у море йти, то вже його не обминеш. Не один раз ми його башти штурмували та до самої землі їх руйнували, а місто випалювали, та тільки турки що-разу поновляли свій город та мурували навкруг нього нові стіни та башти все міцніші та міцніші. Ой, багато тут біля Очакова пролилося крові козацької й на лимані й на морі й на суходолі! Оце біля нас зараз острівець Березань, а далі в морі вузький та довгий, немов гадюка, острів Тендра. Це все ті місця, де запорожцям найбільше доводилося битись з бусурманами. Тут точилася козацька кров, коли ходили з Богданом... Тут загинув з

усім військом гетьман запорожський Скалозуб... Тут же доскочив був турецької неволі й славний гетьман Самійло Кішка. Ну, та дарма! Зате скільки потопили й попалили тут наші славні запорожці турецьких галер, скільки виточили в лиман і понавколо Очакова бусурманської крови... та скільки цією протокою привозили козаки на Україну всякого добра й слави! Про Підкову, Сагайдачного, Кішку й Сулиму я вже тобі говорив. А то ще ходили під Стамбул Бурляй та Хмель... Та хіба тільки ці? Мало не що-року ходили наші сюди та билися... а хіба всіх їх, отих славних лицарів, пригадаєш? Он кобзарі більше за мене знають, а й ті говорять, що багато вже славних подій позабувалося, або позабували вони, як звали тих отаманів та гетьманів, що водили козаків у ті славні походи.

Муровані башти й стіни Очакова ставали ближче. На одній башті навіть видно було велику турецьку червону корогву з білим місяцем, молодиком, посередині; по стінах же визначалися чорні гармати. Фортеця, що була по лівому боці протоки, теж блищала й показувала своє рештування.

— А що ж то за фортеця? — показав Василь на східний бік.

— А цю вже, під час останньої війни, московське військо збудувало. Це Кінбург. Бач, як на ньому гармати чорні паші порозз'являли... Гляди, колиб ще по байдаках не вшкварили.

Поки Василь дивувався на міцні фортеції, отаманський байдак з військовою корогвою на чердаці прямував уже серединою протоки. Слідом по ньому десятьма лавами сунули байдаки, а позаду всіх, як лебідка за лебедятами, плив корабель.

З Очакова й Кинбургу бачили козаків, але ні турки ні москалі не мали наказу, щоб їх спинити. Та й ніяк було спинити, бо гармати до середини протоки не досягли б.

У морі Василя здивувало те, що вода була на вигляд ще синіща, ніж у лимані, а проте крізь неї навіть на великій глибочині було видно, як риби, граючись цілими натовпами, виблискували своєю срібною лускою. Вода була прозора, як сльоза.

— Гляньте, тату, звір... звір! — закричав Василь, побачивши, як невідома чорна примара підскочила над водою, перекрутилася колесом у повітрі й знову пірнула в хвилі.

— Он і другий!... Гляньте: цілий табун! Перекинуть байдака!

— Дарма! — засміявся старий козак. — Не перекинуть. То морські свині. Тепер вони бігтимуть з байдаками навипередки. Ось кинь у воду кілька шматків хліба, так тих свиней ще більше збереться.

Василь кинув хліба й, справді, морські свині скупчилися позад байдака й, перестрибуючи колесом одна через одну та плескаючи

по хвилях своїми дебелими, риб'ячими хвостами, билися поміж себе за хліб.

Багато ще дивного бачив Василь за ті дні, поки козаки пливли морем: а пливли вони, не поспішаючись. Зараз за Очаковом кошовий підвернув до берега й отаборився на ніч біля Тилигульського лиману. Звідсіля він їздив до Очаківського паші, щоб перебалакати з ним про дальшу подоріж запорожців і попросити, щоб турки й татари не чинили ніякої шкоди тим запорожцям, що з Калниболоцьким та Бахметом простували степами.

На другий день усе військо їло борщ з яловичиною та ще й заїдало печеним маханом[1]), бо очаківський паша дуже зрадів, почувши, що запорожці вже не вороги туркам, і подарував на військо десять телиць та сотню валахів.

Зпід Очакова запорожці перепливли до турецької фортеці Хаджібею[2]) й там кілька день дожидали Бахмета, а не діждавши, лишили на пересипу Хаджібейського лиману залогу, самі ж попливли до Аккерману, бо в ньому пробував найстарший турецький паша.

Через кілька день запорожці повернули з моря в лиман річки Дністра й отаборилися біля нього на високому березі. Тут військо мало стояти довгенько й, зважаючи на те, кошовий загадав козакам напинати з парусів намети, копати кабиці, виробляти відра, вагани, діжки й усе, що потрібно для житла.

Аккерманський паша був ще добріший за Очаківського й прислав на військо в подарунок від султана сто волів, тисячу валахів та ще парусів на намети.

Справа будування коша пішла в козаків дуже жваво. Посеред коша нап'яли два великих намети: один кошовому, а другий під церкву.

У лісі застукотіли сокири й через кілька день у запорожців було вже всяке збіжжя й посуд, а в наметі кошового та в писаря були навіть столи, широкі лави й ослони.

Василь теж не гуляв: він наробив з півсотні гарних ложок, а одну окремо зробив дуже штучно, з хрестиком на держаку, та й подарував її названому батькові, Очеретові.

Через два тижні до коша прибув з своєю ватагою Бахмет, тільки Калниболоцького з його полком досі не було, й Василь, нетерпляче сподіваючись братів, що-дня бігав на могилу виглядати їх.

---

[1]) Баранина. [2]) Де тепер Одеса.

IV.

Подивимося тепер, як ішли з Січі на Дунай старші брати Васил

Після того, як кошовий попрощався з полковником Калн болоцьким і поплив з більшістю запорожського війська Дніпро Гнат та Петро Рогозяні лишилися, разом з своїми товаришами, гущавині плавні, одрізані від Січі річками Сисиною та Підпільно

Полковникові Самійлові Калниболоцькому припала нелег справа: перейти через усі запорожські землі, перерізані тепе стороннім військом, так, щоб ніхто не довідався про його похі Проте він цього походу не страхався й, одвівши козаків від бере на суху галявину, почав порядкувати військо до далекої дорог

Ввесь день козаки вирубували дрючки, щоб на них нести вся вагу, та плели з лози сакви на печений хліб та сало; що ж д дрібної ваги, як от тютюн, порох та кулі, то все те зразу бул поділене на всіх козаків рівно.

Багаття цей день запорожці не роскладали, щоб з московсько стану не побачили диму, й харчувалися ввесь день хто чим. Ту же, недалеко річки Сисиної, вони й ночували, а ранком друго дня полковник підняв козаків і рушив у похід.

Петро Рогоза, як осавул, мусів вести перед війська, Гнат ж пішов слідом по ньому.

Трава в плавні була козакам вище голови, осока й очере стояли стінами; віття гнучких верб зачіпало козаків за шапки било по плечах, а колюча ожина плутала їм ноги. Йти було ду важко, а найважче переднім, бо їм доводилось уминати трав ламати очерети, рвати ногами осоку й ожину та до того ще роздивлятись, щоб не потрапити в болото.

Поперед козаками, налякані шелестом та гомоном, розбігалис ховаючись у траві, вовки, вепрі, сугаки[1]), лисовини, барсуки горностаї, а з ближчих озер піднімалися й перелітали на дальні озера та протоки великі зграї лебедів, гусей, лелек, баб[2]) чайок; коли ж піднімалися злякані качки, то заступали світ сон безліччю своїх крил.

За ґерґотанням озерної птичини неможна було розмовляти, н скрекоту ж, цвірінькання й співу горішнього птацтва, прямо вухах лящало... Під дубом удудукав чубатий хорошун одуд, розлогих віттях верб буркотіли ніжні горлиці, а високо по дерев голосно скрекотіли сині, червонокрилі ракші та рябі, довгохво сороки... І все те птацтво кидало свою веселу роботу й ник на кілька хвилин тільки тоді, коли по-над деревами шумі крила шуліки, або з-під блакитного неба вчувався клекіт гол ного орла.

---

[1]) Дикі кози. [2]) Баба — пелікан.

— Невже, Господи, ми навіки покидаємо цей рай? — з нудьгою в серці спитав Гнат.

Не діждавши від брата відповіді на своє питання й почувши згодом, як кувала зозуля, він згадав свої дітячі літа й звернувся до зозулі:

— Зозуле, зозуленько!... Чи побачу я ще знову Великий Луг?

Зозуля обізвалася ще один раз і полетіла в осяяну теплим сонцем далечінь. Весела пташка не розуміла того, що Великий Луг покидають його давні хазяїни. Не гадала вона про те, що прийдуть сюди нові хазяїни: неситі чужинці; що тим чужинцям не болітиме серце за Великим Лугом, як його дітям запорожцям; що повибивають вони птахів та звіря, покалічать залізними гаками рибу, повирубують одвічні дерева, а високі трави витолочуть гуртами товару та кіньми й переведуть непорушний до того Великий Луг, красу Запорожжя, в сипучі піски... Не розуміла зозуля всього того й полетіла, весело кукуючи, шукати собі десь любого подружжя.

Козаки йшли один по одному й, посуваючись повагом на захід сонця, простяглися довгою стьожкою. Часто на шляху їм траплялися зарічки й затоки. Неглибокі зарічки вони переходили бродом; коли ж протоки були глибокі, то доводилося рубати дерева, перекидати їх, по кілька в ряд, з одного берега на другий і переходити по них над водою. Траплялося й так, що зарічки були такі широкі, що перекинути дерево з берега на берег було неможливо; тоді доводилося рубати кілька десятків колод і, спускаючи їх на воду, в'язати одну до одної, аж поки такий живий, плавкий міст досягав другого берега.

Усе це брало багато часу й сили й, одійшовши від Січі за ввесь день не більше, як милю, козаки надвечір, стомлені вкрай, стали в плавні на ніч.

Ранком другого дня запорожці знову пішли на захід сонця й через невеликий час натрапили на такий великий зарічок, що зробити на ньому міст булоб уже зовсім трудно.

— Доведеться в'язати тороки! — звернувся Петро Рогоза до полковника.

Калниболоцький був тієї ж думки.

Козаки зрубали кільканадцять верб, обрубали їм гилки, стягли на воду й позв'язували лозою по чотири верби до ряду. Далі наклали на ті верби впоперек ще рядок дрючків, і тороки були готові. Всякий такий торок держав десять козаків, і вони, одпихаючись довгими палями, почали переїздити на другий бік.

В першу чергу полковник звелів перевезти кухарів з таганами, щоб поки переїдуть усі козаки, вони вспіли виготувати обід.

Побачивши, що справа затягнеться надовго, Гнат, щоб не гаяти марно часу, набив рушницю й пішов полювати. Ходити було недалеко: побачивши ступнів за сто очерет, молодий козак угадав, що за очеретом є озерце й повернув до нього. Нелегко було продратись скрізь рясний очерет, переплутаний колючою ожиною, а все ж таки Гнат ламав його й посувався далі, спускаючись до води.

Одхиливши останню стіну очерету, Гнат скам'янів з дива. На озерці майже не знать було води — вона вся була вкрита качками, гусками, лебедями й іншим озерним птацтвом. Вся дичина майже не полохалась і тільки ті качки, що були ближче до берега, побачивши несподіваного гостя, трохи одпливли від нього.

Гнатові було соромно стріляти, коли дичина була так близько, що її можна було брати руками, або бити кійком; до того ж його увагу звернули на себе водяні свині[1]), що цілою родиною, з дітьми, розташувалися на березі. Ці незграбні, невеликі тварини з не то поросячими, не то качиними носами й широкими, мов лопаточки, хвостами, одягнені в дуже коштовне хутро, чеплялися пазурями своїх коротеньких лапок за коріння верби, обмите водою, вилазили на них з води, перекидалися через голову, бавилися з дітьми й знову падали в воду. Тут же недалеко, під корінням верби, сиділа видра з видрюком і смакувала молоденькі шпичаки[2]).

Гнат захопився видовиськом спокійного життя звірів і стояв, спустивши свою рушницю до долу. Аж тут, з гилки, що була в нього над головою, на водяних свиней камінем упав великий дикий кіт і, вхопивши зубами маленького бобрика, миттю зник з ним поміж травою.

Все це сталося так несподівано, що Гнат не вспів навіть розгледіти кота, проте, не стямившись, він у запалі все ж таки стрельнув туди, де ще хиталася зворушена звірем трава.

Тілько вибухнув постріл, як над озером счинився надзвичайний шум від свистіння крил та крику наляканого птацтва. Важкі баби й гуси, піднімаючись з води, летіли так низько, що трохи не звалили Гната на землю. Вони билися одна об одну, зачіпали крилами за віти дерев і плуталися поміж листям; але врешті через хвилину вгорі над озером уже крутилися великі зграї баб, лелек, гусей, лебедів, чайок і куликів, заступаючи своїми крилами світ сонця й наганяючи крилами такий вітер, що здавалося, наче над головою шугає вихор.

Коли птацтво піднялося вгору, Гнат побачив на озері острівець, а на ньому кілька сот птичих гнізд. По де-яких з тих гнізд лежали крашанки, більшість же була з маленькими пташенятами. Гна-

[1]) Бобри.

[2]) Шпичак — стовбур молодої очеретини, що ще не вип'явся з-під води.

тові дуже цікаво було подивитись зблизька на дзьобатих бабенят і він, не вагаючись, поскидав з себе зброю, роздягся й поплив до острову.

На острові счинилася метушня. Пташенята, які були більшенькі, позбігали на воду; менші повилазили з гнізд і ховалися поміж травою, а ще менші тулилися одне до одного по гніздах, злякано цвірінькаючи. У повітрі теж був переполох: птиці спускалися нижче й літали над самою головою Гната.

Молодий козак плавав добре й за дві хвилини вже перехопився на острів. Тут гнізда були на всякому кроці. Качині й гусячі крашанки лежали прямо по ямках на темному піску, лебеді ж та баби кублилися поміж високою травою. Гнізд лелек тут зовсім не було, бо вони на озері тільки гостювали, добуваючи споживок, кубляться ж вони здебільшого на деревах та по стріхах хат.

Дивуючись на великі, жовті дзьоби незграбних бабенят, Гнат нагнувся й хотів узяти одну малу пташку до рук, але тільки що він простяг до неї руку, як мати пташки хутко підлетіла й ударила козака своїм міцним дзьобом у голову. Гнатові з того удару аж іскри пішли з очей, коли ж він глянув угору, то побачив над самою головою кілька десятків жовтих дзьобів, що замірялися його бити. Захищаючи однією рукою очі, Гнат почав другою відгонити птиць, але це вже не помагало — баби не страхалися, кидалися на нього, мов несамовиті, били його крилами, дряпали тіло кігтями й, що найгірше, довбали страшними дзьобами. За хвилину на поміч бабам підлетіли ще лебеді й навіть гуси й усі додавали своїх дзьобів до баб'ячих.

Бачить Гнат, що непереливки, та кинувсь у воду й поплив чим дуж до своєї зброї, але від того йому тільки погіршало, бо голова була зовсім необоронена й птиці довбали її, як хотіли.

Щоб хоч на хвилину зрятуватися діявольських дзьобів, Гнат пірнув під воду, та потреба дихати скоро примусила його вигринути й тоді птиці кинулися на нього ще з більшим завзяттям. Козакові ставало темно в очах... Він почував, що через хвилину стане непритомним і заллється водою.

В ту мить почувся поклик старшого брата.

— Поринай знову, дурню!

Не стямившись, Гнат знову пірнув під воду, й тільки що його голова зникла під водою, як пролунав постріл, і птича зграя вихорем закрутилась угору.

Петро знав, що Гнат на полювані й пішов до нього ще тоді, як почув його постріл, турбуючись, чи не здибав Гнат вепря. Тепер він саме наспів, щоб вирятувати брата й, стрельнувши з рушниці, розігнав птиць.

Гнат ледве мав силу доплисти до берега. Все тіло його, а найбільше руки, шия та плечі, були подряпані й запеклися синяками; оселедець на голові його птиці вискубли вкрай, і сама голова козака була з рештою скрівавлена.

— А що, братіку? — з посміхом зустрів його на березі Петро. — Навчили тебе баби, як яйця брати?

У Гната з очей текли сльози. З досади йому хотілося заплакати голосно, як плачуть малі діти, але він не допустив себе до такого сорому й, віддихавшись, почав одягатись.

— Смійся з мене, як що тобі кортить! — відповів він згодом братові похмуро. — Тільки, будь ласка, не кажи нікому з товариства про мою пригоду, щоб ще не прозвали мене, боронь, Боже, „баб'ячим недобитком".

Пожалівши брата, Петро вишукав під деревами павутиння й обліпив ним його скрівавлену голову, а далі настругав тоненької підшкурки з бузини й обклав нею братову голову зверх павутиння.

— Ну, тепер надівай помалу шапку, сказав він, та ходімо обідати.

Увесь цей день та й другий, Гнатові дуже боліла голова, й хоч він нікому не скаржився, але був невеселий.

Тільки в обідню пору четвертого дня, після дуже важкого походу, запорожці вийшли з плавні на берег річки Скарбної. На другому боці річки стояв зімовник старого запорожця Загнибіди, а далі, де впав у Скарбну Чортомлик, видно було ще де-кілька хаток. Трохи вище від хат знать було окопи й біля них могила з надгробком.

Гнат знав, що в нього на очах руїни Старої Запорожської Січі й могила славного кошового Сірка.

Петро й інші козаки почали гукати, викликаючи з того боку човна, але річка була широка й їх почули не скоро.

Сам Загнибіда не почув би й до віку пугукання запорожців. Він прожив на світі більше, як сто років, і пам'ятав навіть гетьмана Дорошенка, за часів же кошового Сірка вже козакував. Час сушить навіть могутні дуби, й цей запорожець-велетень кепсько вже бачив і був зовсім глухий. Почули запорожців двоє молодиків, що жили з дідом у зімовнику, й через півгодини вони всі, разом з дідом, переїхали човнами до запорожців.

Калниболоцький почав розмову з дідом про дуби:

— Перевозитись нам треба, діду, на той бік. Дайте нам усі, які у вас є дуби й човни.

Загнибіда вже знав про атакування Січі москалями й, гадаючи, що полковник скаржиться на те, почав його заспокоювати.

— Покличуть! Покличуть знову! Вір моєму слову, отамане, що покличуть!

— Так не гайтесь, діду, а скоріше давайте дуби, — знову вдався до нього Калниболоцький. — Перевезти тисячу козаків не легко.

— Дуби давайте! — гукнув дідові в саме вухо Петро Рогоза.

Дід нарешті розібрав, що від нього хочуть.

— Побрали вже дуби під військо! — відповів він. — Самі каюки лишилися та баркас...

— О, як є баркас, — зрадів Петро, — так це дуже добре!

— Беріть, що хочете. Та кажу вам: не сумуйте діти — покличуть вас!... І нас з Костем так само загнали, було, аж в Олешки до бусурманів, а як побачили, що без запорожців турків не завоюють, так і покликали знову!

Дід ще довго б бубонів, та Петро трохи не силою посадовив його в човен і, взявши брата та двох козаків на гребки, поїхав на той бік, щоб пригнати звідтіля баркаса.

Старий запорожець не вгавався й сидячи в човні:

— Покличуть, діти мої... — говорив він упевнено й поважно. — Не сумуйте — покличуть! Де ж воно таки чувано, щоб не було запорожців? Сам, козаче, поміркуй: як те може статись, щоб не було запорожців? Хто ж без нас перейматиме орду, як вона посунеться на Україну? А хто турчину страху завдаватиме та кораблі бусурманські в Чорнім морі потоплятиме? Гай — гай! Шкода-праці!... Не було вояків над запорожців та й не буде... А були запорожці з покон віку та й будуть! —

Через півгодини Петро з товаришами обрядили баркаса та десяток човнів і військо почало перевозитись до Старої Січі.

Гнатові сьогодня не так уже боліла голова й, поки товариство перевозилося, він пішов на могилу Сірка.

Наблизившись до неї, молодий козак зрозумів, що нікого з своїх ватажків запорожці не поважали так, як Сірка, бо ніде над домовиною козака він не бачив такої високої могили й такого гарного надгробка, як над домовиною цього славного кошового. По могилі, схиливши свої колоски, немов у журбі за минулим, коливалася срібна тирса та пирій, а з-поміж тієї трави визирали блакитні барвінки, червоний мак та сині васильки, немов надія на краще, що завжди виникає в людському серці, навіть під час темної розпуки.

Замислений, Гнат зійшов на могилу й глянув навколо. Краєвид з могили був ще чарівніший, ніж з дзвіниці Нової Січі. З півночі підбіг до Старої Січі Чортомлик і розлився широким лиманом, зі сходу, з зеленої плавні, підбігли Скарбна й Лапинка, на південь простяглася річка Павлюк, а на захід, мало не до самої Нової Січі, мила берег широка Підпільня.

Перевівши очі на степ, Гнат наглядів у лощині, за верству від могили, невеликий косячок коней.

— Чи не з військового це косяка відбилися? — подумав молодий козак, і бажання добути коня обхопило всю його істоту.

— Запевно, що з військового, бо за своїм косяком Загнибіда послав зовсім у інший бік. —

Гнат знав, що військовий косяк драгуни ґенерала Текелія зайняли ще в перший день атакування Січі, але надія на те, що де-які коні з того косяку відбилися, манила його туди в лощину, де паслися коні, й Гнат сам не счувся, як уже йшов до тієї лощинки.

— Піймати коня, не диво, — міркував Гнат — але як на ньому їхати без недоуздка? —

Турбуючись про те, зійшов він у низ лощини, зрізав кілька тоненьких лозинок і сплів з них недоуздок. Тепер Гнат був уже певний, що коні будуть його, й ішов далі, не ховаючись, а озиваючись до коней голосом.

Коні підняли голови й знову почали спокійно пастися. Розумні тварини по вбранню пізнали одного з своїх хазяїнів-запорожців і не мали на мислі тікати.

Усіх коней було вісім. Гнат увійшов у середину косяка й, накинувши недоуздок на одного найспокійнішого коня, скочив на нього верхи й почав навертати весь косяк до зімовнину Загнибіди.

Полковник Калниболоцький дуже зрадів придбанню коней і, похваливши Гната, дозволив йому обрати собі найлюбішого. Молодий козак обрав вороного, баского коня, зануздав його своїм недоуздком і зараз же почав гарцювати, щоб дізнатись, чи не полохливий він, чи ходить іноходю, чи добре перестрибує рівчаки й таке інше.

Тим часом Загнибіда та його сусіди привели й подарували Калниболоцькому по десять коней, з усякого двору, так що в запорожців стало зразу тридцять вісім коней.

У полковника було чимало грошей з військової, січової скарбниці й він хотів заплатити за коней, але старі січовики замахали руками:

— Боронь, Боже, щоб ми взяли гроші. У нас коні не куповані… Наплодилися та вигодувалися на землі війська запорожського… Дали б вам і більше, так молоді ще.

Відокремивши два десятки коней під вагу, полковник доручив останніх осавулові, щоб той, викликавши собі товаришів, зробив під'їзд у бік Січі й вистежив, як стоїть військо Текелія.

— Чатуй усю ніч, Петре, — говорив полковник, — заступай військо й застерегай нас про небезпеку, як сам знаєш… Одно тільки тобі наказую, як отаман: щоб ні одного ти не зробив постріла на

москалів, щоб ти нічим нас не виявив. Бо як довідається Текелій, що ми узброєно йдемо в Туреччину, то це дуже пошкодить не тільки нам, а й тому товариству, що лишилося по паланках, у Великому Лузі й на Берді, й нічого не відає про скасування Січі.

Упорядкувавши все до походу й застерігши товариство, що цю ніч ніхто спати не буде, Самійло Калниболоцький нагадав козакам, що, покидаючи рідну землю, треба вклонитися могилі великого козацького ватажка Івана Сірка.

Всі запорожці, як один, пішли за своїм отаманом і, поскидавши шапки, обступили могилу з надгробком тісним колом.

— Чи чуєш ти нас, славний козаче, батьку наш, з того світу? — голосно промовив Калниболоцький, впавши навколюшки біля надгробку. — Чи почуваєш, що ми, нікчемні нащадки твої, занапастили свою матір-Січ і, щоб зратувати хоч саму волю козацьку, мусимо покинути свій рідний край і святу твою домовину навіки? Прости нас, батьку, й благослови в далеку дорогу!

Мовчазна стояла могила-домовина, й тільки тирса, хвилюючись по ній від вітру, покивала козакам своєю бородою, немов одмовляючи, що славний лицар з того світу прощається з дітьми України й благословляє їх.

— А колись буде треба запорожців! — важко зітхнувши, промовив Загнибіда й журливо похитав своєю сивою головою. — Не сумуйте, діти, — ще вас покличуть!

V.

Коли почало смеркати, Петро з Гнатом і товаришами виїхав з Старої Січі на чати. Він розгорнув козаків по степу широкою лавою й, посуваючись у бік Нової Січі, через годину, на ледве помітному сяйві обрію неба, побачив вершки наметів Текелієвого стану.

Упевнившись, що намети російського війська стояли на тому самому місці, де й п'ять день до того, запорожці, по гаслові осавула, пугукаючи, мов сичі, щоб не розгубитись у темряві, почали пересовуватись усією лавого на північ і, через годину, заступили обидва шляхи Самарський — що йшов з Нової Січі на Полтаву та Московщину, й Чорний — що простував на Умань та правобічну Україну.

Тим часом полковник, щоб безпечніше проминути биті шляхи, поділив запорожців на двадцять валок, і ті валки, одна по одній, виходили за старі, січові окопи, спускалися до Чортомлику й ішли під захистом круч та скель високого берегу річки.

Хоч військову вагу й було навантажено на двадцять коней, а проте де-кілька десятків лантухів з харчами та де-кілька кухов з

горілкою доводилося козакам нести на дрючках. Простувати по-над Чортомликом з такою вагою на плечах було дуже невигідно, бо до річки з степу підбігали крутобокі байраки й рівчаки, перепиняючи козакам шлях, а подекуди високі скелі підсувалися до самої води й, щоб обминути їх, доводилося або брести водою, або видератись на гору.

Козаки напружувалися під вагою й важко дихали. Не старий ще, але вайлуватий козак Хведір Бриль, що тримав на плечах дрючки з кухвою горілки, навіть не вдержався й почав лаяти свою кухву:

— А бодай ти розсипалася! — бубонів він, витераючи піт. — Бодай тобі всі клепки за водою пішли!

Годин дві запорожці йшли по над Чортомликом, а далі почали вибиватися на гору, наближаючись до битих шляхів.

Тим часом Гнат чатував по-над Самарським шляхом, прислухаючись та придивляючись. Іноді він зовсім спиняв коня, щоб той не шелестів травою й не перешкоджав йому прислухатись, іноді злазив з коня та придивлявся на обрій неба, а далі ще й припадав до землі вухом — чи не почує тупотіння коней...

А степ спав... Спав так само, як тиждень до того, коли ще не приходили сюди чужі люде. Так само поміж травою цвірчали цвіркуни й світилися блищаки; так само ясно сяли на небі зорі; так само спокійно подихав над землею теплий вітерець...

Аж ось чуле вухо молодого запорожця вхопило з повітря тупотіння коней. Гнат похапцем зав'язав коневі рота, щоб не заїржав, а сам припав до землі.

Хоч ніч і була темна, проте обрій неба всеж таки був світліший за землю й молодий козак розглядів, що від московського стану біжать шляхом дві постаті вершників. Через кілька хвилин вони мусіли здибати на шляху якусь з козацьких ватаг, повідомили б про те Текелія й доля всіх запорожців була б дуже сумна.

Гнат раптом скочив на коня, вихорем побіг шляхом на Самар і натрапив саме на передню валку козаків.

— Назад! — гукнув він. Ховайтесь мерщій у лощину!

Козаки відійшли небагато назад і припали до землі, пірнувши в траві.

Тупотіння коней наближалося й скоро за сто кроків можна було розпізнати двох драгунів, що за тупотінням своїх коней та веселою розмовою нічого не чули й не помічали.

Перестоявши, поки драгуни зникли, запорожці рушили далі й, проминувши шляхи, Самарський та Чорний, попростували степом до рогу, де зійшлися річки: Солона та Базавлук. Біля того рогу були глибокі байраки з лісом та терниками й усі козаки добре знали, що по тих байраках можна мати гарний захист, а до того

ж біля Базавлуку та Солоної чимало старих товаришів сиділи зімовниками й мали чималі косяки коней.

Осавул Петро Рогоза потрапив до байраків наче в день і, зустрічаючи всі ватаги, показував їм стежку вниз.

Перед світом до табору зійшлися вже всі запорожські ватаги й усе військо, стомлене походом, полягало спати. Тільки вартові, позлазивши на високі дуби, чатували, поглядаючи в бік Січі.

Обдивившись на варту, Петро пішов по зімовниках просити, щоб господарі продали коней.

Власник найближчого зімовника, заможний запорожець Пилий Бадьора, що за молодих літ позбувся в бойовищах лівої руки, почувши, що козакам треба коней і вони дають за них гроші, похитав тільки головою:

— Гай, гай!... Щоб ото я взяв з товариства гроші та ще при такій пригоді? Ні, козаче, не по запорожському б звичаю те було. Беріть усіх моїх коней, які вам годящі... вони в мене не лічені. Вже ж мені на них не козакувати! Беріть усіх, лишіть самих недолітків.

— Та ви не турбуйтеся, дядьку: — упевняв Петро, — у нас грошей стільки, що аж череси обвисають... Беріть гроші!

— А мені вони нащо? — стояв на своєму старий вояка. — Не в домовину ж з собою брати? Ходімо, сину, до сусідів, порадимось з усіма та й приженемо зараз сюди ввесь косяк.

Інші господарі так само зріклися взяти гроші й, зібравши всі косяки, вибрали запорожцям вісім десятків коней та ще додали до того три яловиці та десять валахів, щоб було чим товариству пообідати.

Калниболоцький так зрадів коням, що дозволив товариству випити дві кухви горілки, а кухарям загадав варити обід.

Сьогодня в запорожців був прямо бенкет, бо за ввесь тиждень вони не їли такого смачного обіду та ще й з горілкою. Нікому не хотілося рушати сьогодня в поход і, вважаючи на те, що місце, де стояли запорожці, було дуже захистне й безпечне, Калниболоцький лишився тут ще на одну ніч.

Ранком другого дня полковник звелів навантажувати на коней усю, яка була, вагу, так що козаки вже нічого не мали нести, опріч зброї... Вага взяла шістьдесят коней, з останніх же Петро склав добру ватагу вершників, більше як у пів сотні коней.

Коли вже Калниболоцький хотів рушати в похід, Бадьора привів чудового, баского буланого огиря:

— Прийми, полковнику, від мене цього коня. На нього хоч і гетьманові, так не соромно сісти.

Цей подарунок дуже зворушив душу запорожського ватажка, й коли в нього виникла думка, що не побачить він уже ніколи

старих, щирих запорожських товаришів, сум обгорнув йому душу.

Обнімаючи й цілуючи однорукого лицаря, полковник з жалем у голосі промовив:

— Що то з вами тут буде, брати мої?... Яка доля вас чекає?

Старі запорожці заплакали й почали прощатись з вільним товариством навіки.

Під той саме час до Калниболоцького наблизилися шість молодиків, що жили з дідами по зімовниках і вдалися до нього.

— Візьми, пане полковнику, й нас із собою!

— Нехай ідуть! — сказав Бадьора — Ідіть, діти, та глядіть: слухайтесь отамана, шануйте всіх старших та бережіть козацьку славу, як наші батьки й діди берегли її!

Тут понадавали старі запорожці молодикам усякої зброї й ті перевернулись у козаків.

Петро з половиною вершників та Гнатом рушив у піход. Він вислав на всі вітри чати, а сам повів перед. Слідом поїхав Калниболоцький, а по ньому рушило й усе товариство.

Довгою, червоною стьожкою простяглися запорожці по-над Базавлуком, на розі ж двох річок лишилися тільки сиві, похилі діди, що стежили за ними сумними очима, пригадуючи, як колись, у свої молоді літа гарцювали вони по цих степах... Ой, коли б то скинути всякому з плеч хоч по двадцять років, не дивилися б вони, сумуючи, в слід волі, що назавжди покидала цю країну, а самі б пішли, разом з товариством, шукати волі та долі на чужині!..

До обіду йшли запорожці по-над Базавлуком, далі ж звернули на річку Кам'янку, що впала в Базавлук. Тут не було запорожських зімовників і земля ще не бачила не тільки плуга, але й коси. Сірі скелі, зелені терники та висока, до шиї козаків, трава вкривали тут береги річки й надбережні лощини. Проте ця, на перший погляд, мертва природа жила й гомоніла. З-під ніг Гнатового коня вибігали цілі табуни зайців; куріпки несподіваним шумом сотень своїх крил примушували коня кидатись у бік; на могилках свистіли бабаки й сурки; по теплих від проміння сонця скелях грілися довгохвості зелені ящірки, поміж травою ж з зловістним сичанням плазували великі змії, виставляючи іноді свої плескуваті голови з лютими очима й огидливим жалом вище трави, щоб наглядіти собі здобич.

Коли сонце вже почало хилитись на вечір, Гнат, їдучи верхи по горі над річкою, побачив, що за півгонів попереду, по-над тирсою біжить щось чорне, неначе летить птиця.

Поки Гнат придивлявся, один з молодиків, що пристав до запорожців на Базавлуку, випередив його й з вигуками „полоз!...

полоз!...“ кинувся доганяти те чорне, що, як тепер здавалося, котилося колесом.

— Ба ні! Я не дамся, щоб мене випередили! — сказав собі Гнат і чим дуж погнав коня за полозом. — Ти ще подивишся на хвіст мого вороного!

Хвилин з десять полоз котився колесом, держучи свою огидливу голову вище трави, лишаючи по степу глибоку смугу. Слідом гналися Гнат та молодик з Базавлуку, а ще далі бігло кіньми з десяток козаків з осавулом.

Гнат таки випередив молодика й почав доганяти полоза. Він навіть уже вихопив шаблю, щоб рубати його шию, але розумний кінь, почувши страшного гада, почав хропти й кидатись то в той то в інший бік. Скористувавшись з цього, полоз знову почав набирати ходу, підвертаючи в балку до скель, де ці гади, звичайно, кубляться.

Посміхаючись над Гнатом, молодик знову випередив його й, забігши полозові навперейми, теж вихопив шаблю.

Тут сталося зовсім несподіване: не вспів молодик замахнутись шаблею, як полоз, підскочивши в гору, перекинувся в повітрі й так ударив молодика своїм дебелим хвостом, що той, мов комаха, полетів з коня й упав аж геть під горою.

Те, що він полетів далеко, було його щастям, бо полоз раптом обмотався навколо коня й почав його давити, напружуючись усім своїм гнучким тілом. Сердешний кінь зпершу спинався на дибки, жалісно іржав і кидавсь у всі боки, намагаючись випручатись з страшних обіймів гада, але скоро, знесилений, упав на землю.

У цю мить підскочив Гнат і почав рубати полоза по шиї, та тільки шкура на ньому була така дебела, що шабля її навіть не дряпала. Тут підскочив на поміч братові Петро з товаришами й, скористувавшись тим, що полоз не міг зразу вилізти з-під коня, вони позлазили з своїх коней і почали колоти гада чингалами. Гад довго ще змагався й випручавши з-під коня свій хвіст, розкидав ним козаків на всі боки, але врешті він знемігся й козаки розбили йому голову келепами[1]).

Визволений кінь не зразу мав силу піднятись на ноги, молодик же й зовсім не підводився, так що його довелось одливати водою.

Гнат, дивуючись, розглядав полоза, бо досі він про них тільки чув, а ніколи не бачив, хоч вони й жили в ті часи по всіх запорожських степах, де траплялися скелі. Гад був у дванадцять ліктів завдовжки й як добре дерево завтовшки. Линовище[2]) по-

---

[1]) Келеп — така зброя: на довгого держака набивали молот, у якому з одного боку була п'ятка, а з другого зуб у долоню завдовжки. Келепами запорожці розбивали панцирі своїх ворогів.

[2]) Шкура, яку гади що-року міняють на нову.

лоза було дуже дебеле, слизьке й холодне. Здибатись людині з таким страховищем у степу, де не було б куди заховатись, то — певна смерть, і Гнат тепер дуже дякував своєму коневі, що він не підскочив до полоза так необережно, як кінь молодика.

Два дні йшли запорожці по-над Кам'янкою, бавлючись іноді полюванням на куріпок, хохітву та диких качок, яких і тут траплялося чимало по плесах річки. Над козаками крутилися чорні крюки, а позаду слідкували вовки, сподіваючись собі здобичі, бо й крюки й вовки, здавна звикли до того, що де ходило запорожське військо, там бувало багато трупу після бойовищ. На цей раз вовки помилилися й що ночі, голодні, вони оступали козацький табір та, не наважуючись наблизитись до нього, здалеку зорили на козаків з темряви своїми блискучими очима, порушаючи тишу ночі нудним виттям.

На третій день запорожці звернули з Кам'янки в балку Широку й вибилися нею на рівний, як море степ, прямуючи до Кривого Рогу, біля якого зійшлися річки Інгулець та Саксагань. Тепер знову запорожцям треба було берегтися, бо повз Кривий Ріг, під час останньої війни, російським військом був прокладений шлях з Кременчуку на Дніпровські гирла та на Кинбург.

Виїхавши далеко вперед на чати, осавул упевнився, що в Кривому Розі стоїть цілий полк драгунів. Не гаючись, він побіг назад до Калниболоцького.

— Пане полковнику, в Кривому Розі стоїть полк драгунів, а косяк їхній пасеться далеченько від коша. Нема легше, як зайняти той косяк сюди, посадовити на коней усе наше військо й хутко перейти за Буг.

— Може воно й не трудно так зробити, як ти говориш, — одповів Калниболоцький суворо, — але ти забув про те, що мандрівка запорожців на Дунай до турків повинна бути таємницею.

Так доведеться Кривий Ріг обминати?

— Виходить на те!

— Вести до Орлячого гнізда?

— Добре місце!

Перебалакавши з отаманом, Петро Рогоза вернув вершників назад і пішов на північ, спускаючись лощинками до річки Саксагані.

Скоро перед очима козаків з'явився на тім боці річки великий, захистний кут, оточений з трьох боків височенними скелями, а від Саксагані захищений рясним дубовим гаєм. Цей кут, що звався Орлячим Гніздом[1]), хоч і був близько од Кривого Рогу, але добре заховавсь від нього за скелястими колінами річки.

---

[1]) Так він зветься й до наших часів, хоч дубів у ньому вже обмаль, а частину кута одрізано залізницею, що простяглася з Кривого Рогу до П'ятихатки.

Спустившись з степу до Саксагані, козаки перейшли її бродом і зникли під віттями дубів у темряві захистного гаю.

Через якийсь час запорожці, не розкладаючи багаття, а повечерявши тим, що в кого було, полягали спати. Тільки Гнатові не спалося: великий косяк драгунських коней, що його він бачив сьогодня з гори, не давав йому спокою.

— Вони забрали ввесь наш січовий косяк, 16000 коней, — міркував молодий козак — так чому ж то нам не можна захопити хоч кілька десятків їхніх?

Сон зовсім оддетів від його очей.

— Піти хоч подивитись, де вони пасуться...

Гнат устав, захопив свій недоуздок і пішов до річки. Над річкою цю ніч не було нічної тиші, бо жаби по плесах саме справляли, мабуть, великий бенкет і счинили такий галас, що їх чути було за півмилі.

Тільки що Гнат вийшов з темряви діброви, як поруч нього опинилася чиясь темна постать.

— Куди це ти простягся? — почулося питання.

Гнат пізнав голос брата й, щоб не виявити своїх замірів, відповів:

— Та щось не спиться. Піду в проходку.

— Молодий же ти, щоб мене дурити — проказав старший брат. — А недоуздок на що?

— Та й у тебе в руці неначе обротька, відповів Гнат, придивляючись до того, що держав брат. — Ну, годі ховатися: ти, Петре, по коней — візьми й мене з собою!

Петро не зразу згодився, бо боявся, що Гнат необережністю зіпсує йому справу.

Гнат угадав думки брата й образився.

— Ти, здається, досі маєш мене за мододика? — Забув, що я вже козак!

— Козак, то ти козак, та тільки ще зелений. Ну, та нехай, уже візьму. Тільки ти гляди: роби тільки те, що я робитиму.

Брати пішли по-під скелями Саксагані в бік Кривого Рогу. Що далі вони йшли, то скелі все нижчали й через півгодини козаки були вже в долині, де в день паслися коні драгунів. Коні були й зараз тут, бо козаки почули їхне пирхання. Треба було тільки роздивитись, де були вартові, щоб обміркувати, як досягти своєї мети.

За темрявою ночі нічого не було видно, й тільки видравшись на бугор, Петро побачив далеченько в степу багаття, а біля нього кілька драгунів, що сидячи колом, раз-у-раз підкидали руками в гору, неначе били щось на землі.

— Грають в карти, — пошепки сказав Петро братові, зійшовши до нього в берег. От я їм зараз висвітю фильку!

Петро роззувся, підкачав штани й поліз у осоку. Те саме зробив і Гнат. Брати продиралися поміж осокою, ховаючись і від вартових і від коней, щоб їх довчасу не налякати. Одійшовши сот три ступнів, вони вийшли тихенько в берег поміж коні й почали відрізняти від косяка чималий табунець, а зробивши це, разом, по гаслові, завили на ввесь голос, підроблюючись під вовків.

Коні шатнулися в усі боки. Одлучений табунець побіг по-над річкою до Орлячого Гнізда, більшість же метнулася прямо на вартових і трохи не потолочила їх копитами, так що ті погубили й карти й, ледве зрятувавшись, побігли в степ переймати коней.

Брати спокійнісінько пішли за тими кіньми, що побігли до козацького табору, обізвалися до них голосом, заспокоїли їх і, скочивши на двох коней верхи, погнали косячок у півсотні коней до табору.

Прокинувшись від тупотіння коней і довідавшись про вчинок свого осавула, Калниболоцький дуже гнівався й вимагав від Петра, щоб той зараз же одігнав коней геть від козацького табору.

— Ти збожеволів? — гримав він на осавула. — Драгуни зараз шукатимуть коней і натраплять на наш табір. Чи не хочеш ти, щоб пролилася братня кров після того, як усе товариство в Січі стало на тому, щоб її не проливати?

— Ніякої небезпеки немає! — заспокоював його Рогоза. — Досить нам зразу підняти військо й перейти до Гайдамацького Байраку й не то що драгуни, а й сам дідько там нас не знайде! А півсотні коней під час походу стануть нам у великій пригоді.

Потроху речі осавула заспокоїли полковника й, згодившись на тому, що можливо й коней узяти й не виявити себе драгунам, він звелів піднімати козаків і рушати до Гайдамацького Байраку.

VI.

Гайдамацький Байрак[1]), що до нього мали йти запорожці, був за дві години ходу від Орлячого Гнізда. Увійти в нього можливо було тільки з річки Саксагані, бо далі від неї, обабіч байраку, стояли височенні, сторчові скелі. У самому байраці була така густа дубова пуща, що навіть у південь у байраці не видно було сонця. В скелях байраку було багато печер і де-які з них були такі великі, що в кожній можна було сховатись десяткові козаків, а одна печеря так широко роззявилася, що в неї запорожці ставили коней і вона так і звалася „стайнею“[2]).

---

[1]) Тепер цей байрак здебільшого зовуть „Дубовою Балкою.“

[2]) Тепер ще зветься „Запорожською стайнею“.

За часів коліївщини цей байрак давав гайдамакам дуже захистний притулок, бо в ньому не тільки було безпечно переховуватись, але й зручно було оборонятись від ворогів з невеликою силою; чотири ж криниці з холодною й прозорою, як сльоза, водою давали можливість витримувати в байраці навіть облогу.

До цього то байраку, хоч він і не був козакам на шляху, повів тепер осавул Рогоза запорожське товариство, а щоб драгуни не знайшли козаків по слідах, вони пішли берегом річки, по каміннях; вершинки ж побрели водою в гору річки й хоч усі посувалися повагом, а все таки, поки почало світати, військо вже втяглось у Гайдамацький Байрак.

Розбуркане серед ночі товариство тепер не хотіло спати й почало біля струмочків оббанювати свої помуляні, під час довгого походу, ноги холодною водою. Тут, у цьому байраці, всі козаки почували себе наче в своїй хаті, бо мало не всякому з них траплялося бувати тут не один раз і по волі й по неволі. Вони вітали байрак, як рідного батька, й весело розташовувалися попід гилястими дубами.

Полковник, посадовивши вартових по дубах, покликав до себе всіх кухарів та пекарів і загадав їм варити обід та пекти хліб, бо печеного хліба лишилося обмаль.

Гнат дуже зацікавився бачити, як то пекарі зроблять по бажанню полковника, коли немає печей, і пішов слідом за старим січовим пекарем Драньком.

— Як же, діду, ви пектимете хліб, коли немає печі?

Дранько був старий козак, що побував уже на своєму віку з шаблею в руці на Чорному морі, й за морем, і в Криму, й у Польщі, й у Волощині. Пекарем же він став не з своєї охоти, а через те, що в бойовищі йому було вибито праве око. Глянувши на Гната своїм осиротілим оком трохи посміхувато, Дранько відповів:

— А ти, козаче, допоможи мені назбірати хмизу, так я тобі й покажу, як пекти хліб без печі.

Гнат охоче взявся збірати хмиз і приніс Дранькові добрий оберемок.

— Куди вам, дядьку, хмиз?

— Он до тієї печери! — показав пекар на печеру, що з захистного кутка байраку вишкирилася на них своєю невеликою темною пащою з-під високої скелі.

— Та ще, будь ласка, сину, — додав Дранько — зроби деркача з довгим держаком та вимети печеру, а я тим часом зроблю лопату.

Гнат кинув біля печери хмиз, зробив деркача й почав вимітати з печери листя, камінці й усяке сміття. Деркач у глибині печери чеплявся за щось непорушне, та козак не звернув на те уваги, гадаючи, що то камінь, і докінчив свою роботу.

Упоравшись, він почав оглядати байрак.

Перш за все його здивувало, що скелі по байраку тільки зверху були сірі, по щілинах же, й там, де з скель повипадало каміння, виявлялося, що мало не всяка скеля мала різний кольор: були скелі руді, жовті, жовтогарячі й червоні[1]).

Тут же, поруч з тими скелями, стояли блискучі скелі часом сині, як нове, а часом руді, як іржаве залізо. Ці скелі були міцніші від інших, проте від повітря й вони по-де-куди кололися й осипалися грудками, важкими, як справжнє залізо[2]).

Більше години Гнат роздивлявся по скелях і побіля криниць, де теж було чимало різнокольорових камінців. Він дивувався на незвичайні скелі байраку, яких ніколи не бачив, але не розумів, у якій пригоді ті скелі можуть стати людям.

Утомлений і задуманий, Гнат вернувся до печери, що її причепуряв, і сів на скелю, дожидаючи Дранька.

У байраці було захистно й любо. Рясні велетні-дуби сплелись угорі пишним кучерявим віттям так щільно, що зробили над байраком густу зелену стелю, а високі скелі, що товпилися до байраку, неначе підпирали ту стелю з двох боків. Вохке від холоду повітря стояло в байраці нерухомо. Десь близько від Гната заходився голосною піснею соловейко, а вгорі, над зеленою стелею, під ясним промінням сонця, вчувалося щебетання іншого співочого птацтва. Сюди, на дно глибокого байраку, те птацтво не залітало, й тільки жваві ластівки, що цілими зграями, з веселим гомоном, крутилися тут, приліпляючи до скель свої дивовижні гніздечка, звеселяли похмуру тишу Гайдамацького байраку.

Таємна темрява байраку викликала в молодого козака потребу почути голос людини й, непомітно для самого себе, він заспівав:

Ой, не шуми, луже, зелений байраче,
Не плач, не журися, молодий козаче!
Ой, не сам я плачу, плачуть карі очі,
Що нема спокою а ні в день, ні в ночі:
Сусіди близькії, — вороги тяжкії,
Не дають ходити, дівчину любити...

Сумний голос пісні оповив Гнатові душу журбою. Він почув себе самотнім, і в голові його встало питання:

— Що ж далі? Невже весь вік, до смерти, блукати по степах та по пущах плавень?

---

[1]) З тих скель „Дубової балки" в кінці XIX віку виробляли добрі різнокольорові фарби.

[2]) То була залізна руда. Зараз у горі Дубової балки велика рудниця.

Молодому козакові було любо козакувати, але з серця озивався голос, кажучи, що цього ще не досить. Душі бажалося ще чогось іншого... Хотілося хоч на якийсь час відпочити... Хотілось поєднатись з кимсь душею... Хотілося кохать.

На очах молодого козака веселі ластівки так любо парувалися й спільно будували свої кубелечка... Чому ж козак повинен бути самотнім усе життя? Гнат зрозумів, чого йому треба, й з рішучістю в голосі доспівав пісню:

Я ж буду ходити і буду любити.

Ще й за себе візьму, — буду з нею жити!

Тільки під віттям дубів змовкли останні згуки журливої пісні, як молодий козак, зляканий, раптом схопився з скелі:

З пащі печери вилізла й ішла просто на нього молода, років чотирнадцяти, дівчина. Біла, мережана сорочка її, так само, як і спідниця, були закаляні в руді від фарби стін печери, гарненьке, кругленьке обличчя було заплакане й укрите курявою, блискучі ж, як самоцвіти, карі оченята відбивали в собі й страждання, й жах, і надію.

— Мара! — промайнуло в голові Гната й він навіть поточився назад.

— Козаче любий! — обізвалася дівчина. — Ти не заріжеш мене, як татари хотіли зарізати... Я вгадала по твоєму співу, що ти добрий...

Тепер Гнат уже бачив, що біля нього дійсно була дівчина, а не мара й, узявши її за руку, почав упадливо розпитувати:

— Як ти, дівчино, тут опинилась і як тебе звуть?

— Мене звуть Катрею. Ми тікали з батьком та з ненькою з Гарду[1]), та нас у степу здибали татари й пов'язавши всіх гнали, було, до Криму. Біля Кривого Рогу вони побачили чиєсь військо та й приволокли нас сюди, щоб переховати.

— І ви з батьком наважилися самі тікати через Дике Поле?

— Ми не самі були, відповіла дівчина, з нами йшло більше півсоткі козаків.

— Як?! — здивувався Гнат. — І вони далися татарам до рук?

— Що ж вдієм, коли козакам не було чим оборонятись: драгуни одібрали в наших усю зброю!

— Та деж вони всі: і козаки й татари?

— Всі тут по печерах! Нас татари батогами загнали в печери, щоб потім, коли ви підете звідсіля, гнати далі в Крим. Я зараз покажу печеру, де тато й мати! Я тільки сама в ночі вибігла нишком з тієї печери й заховалася окремо!

---

[1]) Запорожське місто й паланка біля річки Бугу.

Дівчина взяла Гната за руку й хотіла вести до печери, де були її батько й мати, але враз спинилася й заплакала.

— Боже ж мій! Як почують татари, що їх шукають, вони поріжуть усіх — і тата й маму!

— Не плач, Катрусю! — почав заспокоювати дівчину Гнат. — Вони не насміють тепер нікого різати, бо тоді їм самим не втекти від козацької помсти. Ходім скоріше до полковника, а тоді вже будемо визволяти твоїх батьків.

Гнат повів дівчину до Калниболоцького й переказав йому те, що чув від Катрі. Запорожці зараз почали обдивлятись у байраці по всіх печерах, гукаючи по татарському, що коли татари не вилізуть, то їх будуть викурювати димом, а як що вийдуть самохіть, то всі будуть живі.

Татари, не гаючись порозв'язували своїх бранців, і ті, славлючи Бога, почали вилазити на світ; слідом же за ними вилазили й татари, падаючи запорожцям до ніг.

Так було й біля тієї печери, до якої Гната й козаків привела Катря. Батько й мати дівчини вийшли на світ, і вона обнімала їх, плачучи з радощів.

Гнат стояв осторонь, дивлячись, як Катря милувалася біля батьків і з журбою похилив голову. Він відчував свою самотність тепер ще дужче, ніж годину до того.

Аж ось Катря обернулася до нього й глянула йому в очі вдячним, ласкавим поглядом. Гнат повеселішав і, коли всі заспокоїлися, умовив Катриного батька йти з усіма до коша, снідати.

Тим часом вартові сповістили, що степом пробігало з десяток драгунів на північ, а через годину вони вернулися знову й, обминувши Гайдамацький байрак, попрямували на Кривий Ріг.

— Ну, отож і все їхне розшукування своїх коней! — сміючись, сказав Петро Рогоза. — Шкода, що я зайняв такий малий табунець!

Після того, як Катря трохи підживилася сніданком, Гнат, щоб побути з дівчиною на самоті, підмовив її йти подивитись, як у тій печері, де вона сиділа, тепер пекли хліб.

Дівчина охоче згодилась, і вони пішли поміж дубами до лощини, де була печера. Тепер з печери вибивалося полум'я, а з щілин, що були над нею в скелі, виходив дим. Біля печери, на плескуватому камені, скинувши сорочку й чоботи, вовтузився, умішуючи тісто, одноокий Дранько.

Углядівши Гната, він зрадів.

— А я бідкався, що ти мене зрадив. Давай скоріше ще сушняку!

Гнат з Катрею почали збірати сухі гилки дубів і носити їх до печери, самі ж вели розмову про те, як жила Катря в Гарді й як ішла степами.

— Чим же ви годувались у дорозі? — питав Гнат.

— Зпочатку їли те, що взяли з собою, а далі, як хліба вже не вистачило, дуже бідували. По степах їли: катран, козельці, бабки, гірчак та земляні горіхи, по балках: щавель, паслін та полуниці, по байраках: груші, кислиці, терен, бузину та ожину. Іноді й мед диких бджіл по скелях знаходили... А тільки без хліба дуже тяжко... Я так ще якось терпіла, а от тато прямо так захляли, що вже ледве ноги волочили. Дичини скрізь було багато, та стріляти не було чим. Були б, мабуть, померли всі, коли б не трапився нам тарпан[1]), що його саме тільки розірвали вовки; так ми вовків одігнали, а самі тарпана спекли та й доїли. Зазнали ми багато лиха в дорозі. Останнім часом надумали робити пастки на бабаків та сільці на куріпок, так тоді трохи легше стало.

— Так ти, дівчино, тепер більше за козака досвіду в Дикому Полі маєш!... — сказав Гнат, допомагаючи Катрі підняти оберемок хмизу.

— Де там!...

Дівчина знову зажурилася.

— Куди ж тепер ми подінемося? Тато мали думку осісти біля Січі, а як Січ тепер зруйновано, то вже немає нам захисту. Доведеться таки дістатись татарам у неволю.

— Не журися. Ідіть з нами на Дунай. У нас там буде нова Січ.

— Коли б же я була козаком, — сказала Катря вже жартовливо, — тоді я побраталася б з тобою, та й жили б разом у Січі.

Гнатові стало весело й радісно на серці.

— Можна жити вкупі й не в Січі, а біля Січі, збудувавши собі хатину.

Катря хутко побігла з своїм оберемком хмизу й кинула його біля печери.

— Ну, спасибі! — зустрів Катрю й Гната Дранько.

Цього досить: печера нагріється добре. Приходьте над-вечір — дам вам гарячу паляничку.

Тим часом наспів обід. Калниболоцький вийняв з бесагів[2]) образ святої Покрови й, приладнавши його під віттям захистного дуба, почав голосно читати святе письмо. Запорожці великим натовпом обступили образ і, постававши навколюшки, уважливо слухали, що читав отаман. Усі вони однаково сумували за рідним краєм, однаково непевні були в своєму прийдешному й однаково щиро молилися.

---

[1]) Тарпан — дикий кінь. У ті часи диких коней багато водилося по запорожських степах.

[2]) Лангушок, оброблений як саква.

VII.

У Гайдамацькому байраці запорожці пробули три дні й за цей час усі втікачі з Гарду, обміркувавши своє становище, вирішили, що найліпше їм іти разом з військом на турецьку сторону.

На четверту ніч осавул зробив під'їзд до Кривого Рогу й упевнився, що шлях був вільний і безпечний. Тієї ж ночі, в досвіта, запорожці понавантажували своїх коней і рушили з байраку до зімовника запорожця Лещука, що стояв біля броду через річку Інгулець.

Роспитавши в старого запорожця про те, куди пішли драгуни, Калниболоцький поспішився йти далі від цього небезпечного місця й, перевівши військо бродом за річку, звернув з шляху, направляючи військо на захід сонця до високої гори.

Гнат, як і завжди, їхав у чатах поперед війська, недалеко від брата Петра. Його вороний кінь виніс уже його на високу гору й з лівої руки в козака, потопаючи в мареві, виникла висока могила, — така висока, що Гнат навіть не втерпів, щоб не спитати брата, як вона зветься.

Це Царева могила — відповів Петро.

Розмовляючи про могили, які взагалі мали велике значіння в житті запорожців, бо по могилах у ті часи, коли ще не було помітних шляхів, роспізнавали куди простувати, брати наблизилися до Царевої могили й Гнат, розігнавши коня, вихопився на самий шпиль могили.

Перед очима козака встали чарівні степові краєвиди. На північ, де з-під обрія вибігла річка Інгулець, і на південь, куди вона прямувала, було видко її глибоку долину миль на десять у обидва боки. Посередині цієї долини, біля Кривого Рогу, до неї зійшлися річки: Саксагань, Бокова й Боковенька; а на сході сонця, геть-геть край неба, видко було кряжі, що за ними ховався Базавлук і запорожська Січ, а на захід сонця прослався рівний степ з ледве помітними лощинами. На всі боки по степах, скільки оком глянь, немов живе море, хвилювалася степова трава, паруючи під промінням сонця, а ген далі, край неба, виникало таємне марево, приваблюючи очі великими озерами блискучої води з зеленими по озерах островами, та чарівними городами з мурами й баштами, що, як таємні примари, танули від подиху вітра.

Трудно було відвести очі від чарівного краєвиду, й Гнат довго стояв на могилі нерухомо. У цей час, поруч нього, виникла поважна постать Калниболоцького. Він довго, так само, як і Гнат, не зводив очей з степу, але в погляді його не грала молода бадьорість, як у Гната, а відбився непереможний сум і розпука. Таким

поглядом, яким дивився Калниболоцький на степ, дивиться тільки вдова на труп любого їй чоловіка.

— Краю мій рідний, улюблений!... — почав говорити запорожський полковник, немов не помічаючи Гната. — Степи мої розлогі, незабутні! Невже не побачу вас довіку? Щасливий ти, хто лежиш під цією високою могилою. Ти любив наші рідні степи й твоя душа, що вітає тут над твоєю домовиною, бачить степи, улюблені за життя; нас же, сіромах, лиха доля несе на далеку чужину, в землю бусурманську, щоб там покласти нам свої кістки в нерідну землю!

Полковник замовк, але Гнат не насмілювався навіть поворушитись, щоб не порушити таємних поривань його душі. Минуло кілька хвилин, а козацький ватажок все пильніше придивлявся до далекого обрію, неначе намагався навіки заховати улюблений степовий краєвид у своєму серці.

Нарешті Гнат наважився порушити тишу.

— Батьку полковнику адже гомонять, що й на Дунаї нам добре буде жити...

Калниболоцький глянув на молодого козака поглядом, повним теплого жалю.

— Ти ще молодий, сину, й жити тобі на світі ще багато. Так знай, що другої України на світі немає. Воюючи з поляками, з волохами, угорцями й турками, я багато бачив земель аж до німецького й середземного моря. Добре я знаю всю Цесарщину[1]), був навіть у Франції, бо за гроші наймався до французів воювати їхніх ворогів, а скажу тобі, що такого любого та веселого краю, як наша Україна, ніде я не бачив. Знаю я й Дунай ввесь — добрі по ньому плавні, гарні озера й лимани, але степу біля нього немає. Людей побіля нього рясно, як біля моря піску — ніде нам буде там коней випасати, а про таку волю, як отут у нас на Запорожжі, там ми забудемо й згадувати. Так то, сину мій, — докінчив Калниболоцький, — на Дунай мандруй, а Україну на серці май!

Полковник повернув коня й хотів з'їздити з могили, але крутобока могила лякала його коня своєю високістю — він упинався й хріп. Щоб допомогти полковникові, Гнат зікочив з свого коня, позав'язував обом коням очі й звів їх з могили за уздечки.

Осавул з чатівниками був уже далеко й Гнатові довелося їх доганяти. Інатів Арап вихорем побіг степом, розхиляючи на обидва боки високу траву, що була йому по саму шию: тільки будяки велетні, з їхніми гострими колючками, що, мов дерева, випиналися з трави своїми червоними, дебелими головами, Гнат обережно обминав, щоб не покалічити тими будяками коня.

---

[1]) Цесарщиною на Україні звали Австро-Угоршину.

У південь, на одному з кряжів безкрайого степу, Петро наглядів косяк тарпанів і йому схотілося, щоб товариство поласувало тарпаниною.

— Бачиш, Гнате, тарпанів? — вдався він до брата.

— Бачу. Добре було б піймати хоч одного.

— Вловиш їх, як раз! — посміхнувся Петро. Вони бігають, як вітер. От біжи та збери до мене половину задніх чатівників. Будемо полювати.

Петро почав порядкувати козаків до полювання. Він звелів Гнатові та ще двом козакам віддати своїх коней товаришам і залягти з рушницями разом з ним у траві. Останні козаки розбіглися в ліву й у праву руку й скоро всі зникли з очей. Вони оббігли тарпанів далеко стороною й почали навертати їх на стрільців. Злякані тарпани всім косяком кинулися саме в той бік, де зовсім непомітно, у високій тирсі, лежав Петро з товаришами.

Скоро Гнат почув неначе гудіння вітру.

То наближався косяк диких коней, і скоро земля застогнала від тупотіння кількох сот копит. Ще хвилина, й коні потолочуть стрільців так, що й сліду їх не лишиться...

Коли косяк тарпанів наблизивсь, Петро підвівсь на одне коліно, щоб можна було бачити коней, і підвів до плеча рушницю. Те саме зробив Гнат і останні товариші.

Козацьке око метке: вибухнули чотири постріли й чотири тарпани, підкинувшись на дибки, з жалісним іржанням упали на траву, б'ючись у смертельних корчах.

З жахом метнулися останні тарпани від зрадливого місця, де стеряли своїх товаришів, і, розбившись на два косяки, зникли з очей за буграми.

Гнат наблизився до вбитих коней. Вони вже сконали й лежали нерухомо. На зріст вони були менші за свійських коней, масті вони були мишастої, копита мали величенькі й розрепані, в усьому іншому ж були, як звичайні коні.

— Чому їх не ловлять та не привчають до господарства? — вдався Гнат до брата.

— Не виживають вони в неволі, — відповів той.

— Тільки ти прив'яжи його, так він все поб'є й потрощить копитами навкруги. Себе понівечить і, або одірветься, або, знесилений, упаде й не їстиме, аж поки й сконає.

Козацтво зраділо здобичі. Тарпанина була далеко смачніша за конину, запорожці ж з Базавлуку не їли м'яса й через те всі охоче заходилися поратись біля тарпанів. Не минуло й півгодини, як їх оббілували, випустили з них кендюхи, порубали м'ясо на шматки й навантажили на скількох коней.

Проте з обідом довелося сьогодня чекати вечора, бо за ввесь день запорожці не здибали й ріски води. Тільки над-вечір осавул привернув до Вербової балки, де з давніх часів знав де-кілька джерел.

Стомлені спрагою, коні здалеку почули воду й почали іржати, прибавивши ходу. Вершники спустилися в балку й легко зітхнули в холодку під вербами. Проте поїти коней з джерел було неможливо, бо вода вибивалася з-під землі дуже маленькими цівками.

Здавалося, що коні мусять загинути від спраги, але осавул Рогоза вже не вперше ходив Диким Полем і знав, як зарадити справі.

– Лопати сюди давайте! – гукнув він до козаків, що везли вагу. Копайте криниці!

Обережно козаки повикопували на джерелах криниці, й поки підтяглося до балки все військо, води по криницях набігло вже стільки, що можливо було брати її відрами на варево та напувати з них коней.

Скоро запорожці розташувались у бальці на ніч і почали збірати паливо та варити обід, чи – краще сказати – вечерю, бо вже сідало сонце.

Управившись біля свого коня, Гнат пішов шукати Катрю. Всі неузброєні козаки стояли окремим невеликим табором, і Гнат побачив Катрю з її матір'ю під захистом верби. Наблизившись, він занепокоївся: у дівчини з ноги точилася кров.

Проте Катря глянула на Гната весело:

– Я сьогодня ще тебе й не бачила!

– Що ж це в тебе, Катре? Це ж тобі болить?

– Та воно не дуже болить! – одповіла дівчина.

– Це вона, бідненька, ще давно зіпсувала собі ногу будяками. Воно було й загоїлось, а оце сьогодня ввесь день ішла, так пораза знову роз'ятрилася.

Гнат приніс води, й Катрина мати почала оббанювати дочці поколоті й порепані у кров ноги.

Гнатові заболіло серце: козаки всі у добрих чоботях або сап'янцях, а він ще й верхи на коні сидить, бідна ж дівчинка нівечить собі босі ноженята.

– Ой, шкода ж мені тебе, Катре! От же завтра візьму я тебе на свого коня!

Катря засоромилася: – Ні за що не сяду до тебе!

– Чому не сядеш? – обізвалася мати. Дай Бог здоров'я козакові, що пожалів тебе. Як їхатимеш конем, то й ноги загояться.

Увечері Гнат почав просити брата, щоб той призначив йому їхати не в передніх чатах, а в задніх, бо йому треба підвезти хвору дівчину. Осавул зразу навіть розсердився й нагримав на брата, що він вигадує такі дурниці, але коли Гнат повів його й

показав ноги дівчини, Петро дозволив йому везти Катрю, хоч суворому козакові те було й не до вподоби.

З радощів Гнат майже всю ніч не спав і, вставши вдосвіта, почав з свого жупана та з черпака намощувати сідельце для Катрі.

Коли козаки почали виступати й Гнат приїхав по Катрю, вона змагалася, соромлячись сідати до козака, але мати силою підвела її до Гнатового коня, а Гнат, нахилившись з сідла, мов пір'їну, підхопив її руками й посадовив поперед себе так, щоб вона, сидячи до нього боком, мала можливість держатись рукою за луку сідла.

Від Вербової балки запорожці ще йшли Диким Полем п'ять день, не побачивши за ввесь час ні одної оселі й не здибавши ні одної живої душі. Тільки тарпани, вовки, сугаки, лисовини, зайці, тхори, бабаки та сурки шмигали повз козаків та ще орли, дрохви, журавлі, хохітва та великі табуни куріпок і перепелиць, сновиґаючи в повітрі, були свідками їхньої мандрівки. Всі ці свідки були мовчазні й тільки дрібненькі жайворонки своїм любим, лагідним співом розважали засмучені душі козаків, нагадуючи їм про рідну Україну.

Запорожці посувалися дуже помалу й найбільше через те, що січовий образ святої Покрови був великий і важкий, козаки ж мали за гріх навантажити його на коня, а ввесь час несли його по середині на руках.

Гнатові довга подорож була дуже мила й він тільки й хотів, щоб вона протяглася як найдовше. Що-дня він садовив Катрю біля себе на коня, розповідав їй про своє хлоп'яче життя й про свої походи з полковником Порохнею й слухав оповідання дівчини про життя в Гарді й про те, який їй жаль за курчатками, що сама вона їх доглядала й вигодовувала, а москалі, як прийшли так зараз половили та й порізали.

Як тільки військо ставало табором, Гнат зараз віддавав Катрю матері й клопотався, щоб їм було чого їсти й пити. Врешті дівчина звикла до Гната, мов до рідного брата, й хоч уже й ноги її позагоювалися, вона все-таки сідала до Гнатового сідла.

На шостий день, біля річки Мертові Води, запорожці здибали ще шістьох казаків Буго-Гардовської паланки, що, мов вовки, ховалися поміж скелями й терниками. Від цих утікачів отаман довідався, що в Гарді стоять два полки драгунів, а з Соколах — донців і що скрізь річкою Бугом стоять кордони поміж турецькою й російською державами.

Обміркувавши становище разом з старішими козаками, Калниболоцький зважив за найліпше й на цей раз якось „москаля в шори вбрати", себ-то вжити хитрощів, аби перейти за Буг непомітно й не проливши братньої крови.

Перестоявши день недалеко від Бугу в захистному байраці, Калниболоцький повів військо до річки, наближаючись до броду, що звався Овечим. Тим часом, щоб відманути московську залогу від броду, Петро Рогоза, як тільки смеркло, підбіг з десятьма товаришами до кордону й, випаливши кілька разів у повітря, кинувся тікати від Овечого броду до Чортайського.

Кордонний капитан, узявши поночі запорожців за татарів, посадовив усю свою залогу на коней і погнався слідом за Рогозою.

Зачувши перші постріли, Калниболоцький хутко повів усе військо по-під скелями Бугу до Овечого броду, й піше військо зараз же почало переходити річку, а вершники, їдучи попереду й обабіч піших, вишукували для них найбільш мілкі місця. Все робилося, як зарані було умовлено, й не минуло й півгодини, як усе військо й утікачі, що були біля війська, перейшли на Турецьку сторону.

Петро Рогоза, маючи з своїми товаришами найпрудчіших коней, довго дрятував драгунів, то підпускаючи їх ближче до себе, то знову відбігаючи далі й тільки тоді, коли минуло досить часу, він вибрав місце, де береги Бугу були не дуже скелюваті, а посередині річки був острів, і, гукнувши товаришам, враз повернув свого коня до Бугу й ускочив у річку.

Товариші Петрові вскочили в воду слідом по ньому й темні хвилі прудкої річки зашипіли білою піною під грудьми добрих коней; козаки ж, щоб не заважати своїм коням плисти через глибочину, зіскочили з них у воду й пливли поруч, держучись за їхню гриву.

Понад головою козаків просвистіло декілька драгунських куль, але влучати поночі було трудно, й козаки щасливо допливли до острова. Там же, поміж дубами, вони були вже в доброму захисті від драгунських куль і дали коням трохи відпочити.

— Прощай, рідний краю! — обернувся Петро до запорожського берега. — Прощай, Україно! — загукали козаки, скидаючи шапки. — Сподівайся нас, бо поки живі — тебе не забудемо.

Через годину Петро з товаришами прилучився до Калниболоцького й сповістив турецкий кордон про те, що запорожці прийшли в їхню землю не з лихими думками.

З під Овечого броду Калниболоцький пішов з військом понад Бугом, аж до Великого лиману, а далі повернув на Тилигул та річки Куялник та Хаджібей, простуючи до Дністровського лиману та городу Аккерману, біля котрого мав зійтися з головним запорожським військом, що перепливло туди морем.

Так покинули запорожці свої одвічні вільні степи, гадаючи, що тільки там може бути доля, де панує воля; без волі ж не знайдеш долі навіть у рідній країні.

Через місяць біля Дністровського лиману було велике свято: запорожці, що прибули туди раніше, з кошовим, на байдаках, піднявши військову корогву та прапори, бучно, з пальбою, виходили назустріч товариству, що під приводом Калниболоцького наближалося до коша, перейшовши все Дике Поле й Буджак.

Попереду полку Калниболоцького двоє крем'язних запорожців, знявши шапки, несли образ святої Покрови; осторонь їхали отаман та осавул, а слідом за образом лава за лавою йшло запорожське військо.

Зблизившись з образом, кошовий, старшина й усі, що вийшли назустріч, поскидали шапки й почали підходити цілувати образ, а далі цілувалися з товаришами, вітаючи їх радісними вигуками.

— Петре, Петре! — почулося біля коня Петра й хтось потяг його за халяву чобота.

До Петра радо простягав руки малий Василь.

Козак ухопив брата за руку й той, мов кошеня, видрався до нього на коня.

— А деж Гнат? Чи живий, чи здоровий?

— Гнат позаду війска, поміж вершників... — одмовив старший брат, цілуючи малого.

Василь зіскочив з братового коня й кулею полетів шукати Гната, а через кілька хвилин Гнат уже підводив його до натовпу неузброєних мандрівників, де була Катря з своєю матір'ю й батьком.

— Подивись, Василю, яку я собі знайшов у печері названу сестру! — сміявся Гнат, показуючи Катрю.

Дівчина веселими очима глянула на Гната й Василя, але той погляд скоро потьмаривсь і вона затулилася рукавом сорочки, щоб хлопці не побачили, як з її очей збігла сльозина.

— Про що ти, Катре? — упадливо спитав Гнат.

— Мабуть, тепер уже доведеться мені з тобою розлучитися — відповіла дівчина журливо.

— Не сумуй, Катрусю. Як що й розлучимося ми, то будь певна, що зійдемося знову.

Через кілька день кошовий дістав з Стамбулу[1]) вістку, що султан радо приймає запорожців, але до весни не може дати їм землі на Дунаї, а дозволяє військові вільно жити й рибальчити по всіх лиманах від Бугу до Дунаю, а всіх козаків, хто викличе з України свою родину, він наділить на Буджаку доброю землею під оселі.

Час було упорядкувати військо, й одного ранку кошовий з старшиною винесли з намету й розставили по полю тридцять вісім

---

[1]) Столиця Туреччини.

прапорів таких саме кольорів, які були на прапорах запорожських курінів у Січі на Дніпрі.

Викликали на поле всіх запорожців.

— Ставайте, панове товариство, — гукнув кошовий, — всякий до свого прапору! Ідіть усі в ті курені, по яких були на Січі!

Скоро все поле над лиманом вкрилося довгими лавами запорожського війська. Були такі курені, що до них зібралося по двісті козаків, а були такі, що з'єднали й по триста; всіх же козаків кошовий налічив сім з половиною тисяч.

Коли, скінчивши військові справи, кошовий вертався до свого намету, до нього, знявши шапку, наблизився Гнат. Кошовий помітив, що козак хоче про щось просити й вагається.

— Що тобі, козаче? — вдався він до Гната.

— Скажіть, будь ласка, пане батьку... — не дивлячись у вічі кошовому, наче соромлячись, щоб хтось інший не почув його, спитав Гнат. — Чи й на Дунаї буде так, як на Дніпрі, що запорожцям буде заборонено женитися?

— Цього не заборонялося й на Дніпрі, відповів кошовий. — Сам знаєш, що по зімовниках сиділо багато жонатих запорожців. Заборонялося тільки жонатими жити в Січі. А чи не надумав ти одружитись?

— Та ні... — замішався Гнат. — То я так тільки питаю... Може, колись... не зараз...

— Ну, як дійдеш літ та надумаєш одружитися, то й помагай тобі, Боже! Нам дуже бажано, щоб козаки женилися та щоб біля Січі будували нову Україну!

Гнат пішов до свого, Платнирівського, куріня заспокоєний і веселий.

Починалося нове життя запорожського козацтва — дітей Дніпровської Січі — в чужій стороні.

З друку вже вийшли слідуючі книжки:

Ч. замовл. 313. О. Олесь: „Земля обітована“. Драма на 4 дії. Ціна 2.50 РМ.

Ч. замовл. 314. Д. Косс: „Веселий Вечір“. Зшиток І.
1. „Аґітатор на селі“. Комедійка на одну дію.
2. „Ми — влада, ми — государство“. Фарс на одну дію.
3. „Условно вбитий“. Гумористичне оповідання з совітського передвоєнного життя. Ціна 2.— РМ.

Ч. замовл. 315. О. Скалозуб: „Нечиста сила“ (Майова ніч). Комедія в 3 діях. (За оповіданням М. Гоголя: Майова ніч). Ціна 1.60 РМ.

Ч. замовл. 316. „Різдвяна книжечка“. Український Свят-Вечір, колядки, щедрівки, різдвяні поезії, українські приповідки та прислів'я, добірні думки й под. Ціна 2.50 РМ.

Ч. замовл. 317. Д. Косс: „Чи ви вже вибили свого Петра?“ Гумористичні оповідання та сатири. Ціна 3.80 РМ.

Ч. замовл. 321. С. Васильченко: „На перші гулі“. Жарт на одну дію.

Ч. замовл. 322. С. Черкасенко: „Вигадливий бурсак“. Комедійка для молоді в 2 діях, з часів Хмельниччини.

Ч. замовл. 323. „Веселий Вечір“. Зшиток II:
1. М. Степняк: „У різдвяну ніч“. (За М. Гоголем.) Комедія на одну дію.
2. В. Приходько: „Приворотська бурса“. (З „Під сонцем Поділля“.)
3. С. Руданський: „Співомовки“.

Ч. замовл. 324. А. Кащенко: 1. Кость Гордієнко-Головко.
2. Славні побратими.

Ч. замовл. 325. А. Чайківський: Козацька помста.

Ч. замовл. 110. А. Кащенко: З Дніпра на Дунай.

В ближчому часі появляться з друку слідуючі драматичні твори та інші книжки:

Ч. замовл. 318. І. Тобілевич (Карпенко-Карий): „Мартин Боруля“. Комедія в 5 діях.

Ч. замовл. 319. М. Кропивницький: „Дай серцеві волю, заведе в неволю“. Драма в 5 діях.

Ч. замовл. 320. Б. Грінченко: „Ясні зорі“. Драма в 5 діях.

Вище зазначені книжки, за числом замовлення,
можна одержати в

R. HERROSÉ'S VERLAG · GRÄFENHAINICHEN.

